

ԵՐԿՐԱԳՈՒՆՏ

ԱՄՍՕՐԵԱՅ ՀԱՆԴԷՍ

ԱԶԳԱՅԻՆ, ԳՐԱԿԱՆ ԵՒ ԳԻՏԱԿԱՆ

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ ԱՍԻԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ

ՏՆՕՐԷՆ-ԽՄԲԱԳՐԱԳԵՏ

ԵՂԻԱ ՏԷՄԻՐՃԻՊԱՇԵԱՆ

ՎԵՑԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ

ՊՅՈՒՄ ԴԻԿԸ. 40
ԴԱՆԱՆ Ծ 50

ՕՏԱՐ ԵՐԿԻՐ ՁԵ. 12
ՄԷԿ ՔԻՐ ԳԻ. 4

ԹԻՒ 9.

ԲՈՎԱՆ ԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Վերահաստատութիւն քահանային, Ե. — Նոյեմի, Ա. Գ. Փանոսեան.
— Իրեօղիգմ, Մ. Գ. Մօցեան. — « Սփոխանք ուսմկին », Միհրան Յով-
հաննէսեան. — Երկրի մը տնտեսական զարգացման պայմանները, Մ.
Սարգսեան. — Արուեստ, Երուանդ Անդրեասեան. — Դիւցազունք աշ-
խատութեան, Սեբաստ. Կ. Չեռնիճեան. — Դիակիզութիւն, Կ. Յ. Պատմա-
նան. — Երրորդ երեսը, Մեչանիա :

Կ. ՊՈԼԻՍ

ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ Գ. ՊԱՂՏԱՏԼԵԱՆ

(ԱՐԱՄԵԱՆ)

1888

Սոյն ֆռանսահայ Գրպանի Բառարանս հակառակ իւր փոքր ծաւալին ու համեստ գնոյն՝ կը պարունակէ գրեթէ մեծ բառագրոց չափ բառ եւ ոճ։ Անձուկ միջոցի մէջ հեղինակն յաջողած է յաճախ զետեղել աշխարհաբար բառերուն եւ ոճերուն քով՝ գրաբար համանիշներն ալ, որք անհրաժեշտ են մատենագրական գործոց թարգմանիչներուն։ Ի հարկին բառերուն տաճկերէններն ալ գրուած են, որպէս եւ անկանոն արտասանութիւնք։ Սոյն նիւթական ու բարոյական առաւելութիւններէն զատ՝ կարեւոր թերի մ'ալ կը ընու Գրպանի Բառագիրքս, որուն կցուած է սլաւոմական, աշխարհագրական ու զիցաբանական անուանց բառարան մը։ Բառագիրքսն վերնագրեալ հատուած մ'ալ՝ ուր համառօտիւ կ'աւանդուին բառակազմութեան կանոնք եզական գործ մը կը կացուցանէ Գրպանի ֆռանսահայ Բառագիրքը։

Գիմն է միայն 12 դահեկան։

Կազմեալ Անգղիական հաստատուն կազմով։

ՅՐԿՐԱԳՈՒՆՏ

ԳՐԱԿԱՆ ԵՒ ԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆԴԷՍ

ՎԵՐԱՀԱՍՏԱՏՈՒԹԻՒՆ ՔԱՀԱՆԱՅԻՆ

Հռոմէն եկած տետրակ մը, լատիններէն ու հայերէն տպագրուած, բաւական յուզեց հանրային կարծիքն: Հռոմ՝ յաւէտ այդ առանձնաշնորհն ունի՝ թղթի կտորով մը փոթորիկ յարուցանելու: Եւ յաւէտ յաւիճեմակննն Հռոմ ժողովուրդ ու կառավարութիւն միանգամայն կը յուզէ. Պապերու պատմութեան ծանօթ անձանց անծանօթ չէ սոյն պարագայն: Ոմանք կ'ըսեն թէ՝ կրօնից առհասարակ առանձնաշնորհն է այդ և ոչ Հռոմէական կրօնին կամ Հռոմէական Քահանայապետին: Կրօնքներն, արդարեւ, տակաւին մեծ դեր մը կը կատարեն և մեծ ազդեցութիւն ունին. սակայն և ոչ կրօն մը թերեւս այնքան ընդարձակ և այնքան բազմադէպ պատմութիւն մ'ունի սրբան Հռոմէական կրօնքն: Եւ ամենէն ամբափակ, ամենէն հաստատուր, ամենէն պահպանողական այդ եկեղեցին է՝ որ ամենէն աւելի շարժում յառաջ կը բերէ իւր շուրջ: Ասի տարօրինակ, անբնական կը թուի. սակայն յոյժ պարզ է սոյն երեւոյթին բացատրութիւնն: Հռոմէական եկեղեցին — հակառակ Հայաստանեայց եկեղեցւոյն — անպայման հպատակութիւն կը պահանջէ, մինչդեռ մարդկային մտաց և ըն-

կերութեանց զարգացման պայմանն է ինքնօրէն գործունէութիւն. հօտն՝ հովուին գերին է բարոյապէս Հռոմէականութեան մէջ: Հռոմ չը ներեր որ հաւատացեալ մը մտածէ հաւատալեաց նիւթերուն վրայ. ևս առաւել չը ներեր հաւատացելոյն որ՝ դոյն նիւթոց վըրայ իւր մտածումներն յայտնէ, բայց միայն եթէ կատարելապէս կամ ստրկապէս համաձայն են այդ մտածմունք՝ «ուղղափառ» եկեղեցւոյ դաւանութեանց, Հռոմ չըմբռներ թէ Հռոմէական հեղինակ մը գնահատէ բողոքական մատենագիր մը: Հռոմ կը գայթակղի և կը տագնապի, ամեն անգամ որ նոր գիւտ մը կը ծանուցուի, կամ տիեզերածնութեան վրայ նոր վարկած մը կամ ընական իմաստասիրութեան խնդրոյ մը վրայ նոր տեսութիւն մը կ'արտայայտուի: Անտի՝ բախումն եկեղեցւոյն և ընկերութեան, անտի՝ շարժումն որ յառաջ կուգայ միշտ Հռոմէական եկեղեցւոյն շուրջ: — Սոյն խօսքերս ոչ դրուատիք ոչ ալ պարսաւանք են անշուշտ Հռոմէական եկեղեցւոյն համար: Հռոմ այսպէս ճանչցուած է. Հռոմ այսպէս ինքզինք ճանչցուցած է. եւ եթէ ազգային Հանգիսից արգիլուեցաւ Հռոմայ քահանայապետին Շրջաբերական թղթոյն վրայ խօսիլ, Երկրագունձին անշուշտ պիտի ներուի ըսել գէթ թէ՝ Այսպէս է Հռոմ, և այսպէս չէ Հայաստանեայց եկեղեցին:

Սակայն, եթէ Հայ եկեղեցւոյն դաւանութիւնք չեն բախիր հանրային կարծեաց, որ՝ կրօնական գրաքննութենէ ազատ՝ կը զարգանայ բարեշրջական օրինօք, պէտք է խոստովանիլ թէ՝ կրօնական զգացման նուազումն ալ առ մեզ ողբալի հակապատկեր մը կը ներկայէ այն ճշմարտապէս քրիստոնէական ոգւոյն հետ, որով համակեալ է մեր եկեղեցին: Ոմանք իսկ Հայ եկեղեց-

ւոյ թոյլատու վեհ ոգւոյն արդիւնք կը համարին կրօնական զգացմանց թուլացումն, որ կրօնական անտարբերութեան պիտի յանդի ուր ուրեմն: Արդ, եթէ կըրօնքն անհրաժեշտ կը նկատենք ազգային պահպանութեան, կրօնական տագնապն ալ՝ որ կը հաստատուի մեր մէջ՝ ազգային տագնապ պէտք է նկատուի, և այդ տագնապն անցնելու համար պէտք է ոչ միայն հնարաւորն ընել, այլ և փորձել խել անհնարինն:

Ըստ մեզ, անգլին բարիք մ'է Հայ ազգութեան համար իր ամուր այլ միանգամայն առաձիգ (ներսւի սոյն գիտական աշխարհիկ բացատրութիւնս կրօնական իրի մը համար) եկեղեցին, որ սահմանն է ճիշդ մարդկային մտաց սահմանն: Ինչ յեզմունք ալ կատարուին գրական ու գիտական կարգին մէջ, Հայ եկեղեցին ոչ միայն չը տագնապիր այդ փոփոխումներէն, այլ և ի տեո նոցա կը հրճուի: Մեր եկեղեցին լռելեայն կ'ընդունի թէ՛ փոփոխութիւնը, բարեշրջութիւնը կենաց պայմանն է, կատարելութեան ճանապարհն է. եթէ կայ բան մ'որ չը փոխուի, զի սկզբամբ բարի, գեղեցիկ, ճշմարիտ, անեղծ է, այն ալ Թոյջսուռքիւնն (tolérance) է: Եւ այդ անհամեմատ յատկութեամբ օժտեալ է՝ ըսինք՝ Հայաստանեայց եկեղեցին: Քանզի այս գերազոյն բարիքն, այս թոյլատու ոգին կրօնական զգացման թուլութիւն յառաջ կը բերէ, հարկ է այս պատճառաւ բռնաբարել մեր եկեղեցւոյ պաշտելի նկարագիրն, հարկ է... ընդունիլ Հռոմայ Քահանայապետին առաջարկն:

Այլ նախ ստոյգ է թէ Հայոց մէջ կրօնական անտարբերութիւն կայ. ստոյգ է թէ ժողովրդեան մէջ, մշակեալ դասուց մէջ, չը կայ սէր առ Հայաստանեայց եկեղեցին: Երեւոյթն զմեզ կը խաբէ, ուր որ անտար-

բերութիւն կը տեսնենք, կայ թաքուն կրօնական զգայուն։ Անհետացած սերնդեան մէջ նկարագրուած ժողովուրդը տեսլական մը չէ, իրականութեան կատարելապէս կը համապատասխանէ։ Միրիքէլամի թաղումը մոռցուած չէ. Իսկիւտարի գերեզմանատան գէպը մոտաւորագոյն է. և Հայ ժողովրդեան մէջ, մանաւանդ ի գաւառս, կրօնական զգացման սաստկութեան մեծագոյն ապացոյցը չէ՝ յուսախաբութիւնը զոր Ամերիկեան կրօնատարած Ընկերութիւնը կրեց, և զոր կը կրէ նոյնպէս — զոր դեռ երէկ կրեց — Հռոմայ քահանայապետը ։ Տեսնուեցաւ Լեւոն ԺԳ. ի շրջաբերականին առթիւ թէ Պօլսոյ մէջ գաւառներէն ոչ նուազ ներդրութ է կրօնական զգացումն կամ ուրիշ բառերով ազգային եկեղեցւոյ անկախութեան պահպանման նախանձախնդրութիւնը։ Խեղճ Պատրիարքարան մը, խարխուլ անհասոյթ կամ ոյր հասոյթն հազիւ իր անձկատակաւ անհրաժեշտ ծախուց կը բուէ, որ պարզ խօսքով փարսա չունի, օռկան իսկ չունի. Ստեփաննայ Պատրիարքարանն՝ իր այդ վիճակին մէջ՝ դեռ կարօղ է բարոյապէս մրցիլ աշխարհի մեծագոյն զօրութեանց դէմ, ոյր կը մտաբերեն հպիլ Օսմանեան հովանւոյն ներքեւ անվթար մնացած այդ ազատ եկեղեցւոյն կանոնադրութեան, Մեզ լիապէս կը բաւէ մեր բարոյական զօրութիւնն։

Այլ սակայն — և սոյն նիւթոյս վրայ պիտի ծանրանամ գլխաւորապէս — այս վեհ եկեղեցին, ոյր պաշտօնեայք ի հնումն ազգային քաղաքակրթութեան մեծագոյն սատարներն եղած են, այսօր՝ ներուի ըսել անգամ մ'ալ՝ ոչ եւս ունի իրեն արժանի պաշտօնեաներ, Եկեղեցւոյ պաշտօնեայ ըսելով կ'իմանամ մասնաւորա-

պէս քահանաներն, անոնք որ ամեն մկրտութեան ներկայ կը գտնուին, անոնք որ ամեն գլուխ՝ շինական կամ իշխանական՝ կը պսակեն, անոնք որ ամեն հաւատացելոյ կ'ընկերանան իր վերջին հանգստարանն, անոնք որ կին ունին և ամենէն աւելի կրնան գիտնալ թէ ինչ է կեանքն, անոնք որ կ'առնուն ժողովրդեան բերնէն՝ պաշտօնական կամ անպաշտօն խոստովանութեանց պահուն՝ իր հանապազօտայ գործոց համարն, անոնք որ ժողովրդեան պէս մկրատ կամ մուրճ գործածած են ու գործոց աշխարհին պայմանաց ծանօթ են, անոնք որ ժողովրդի զաւկին պէս նպարավաճառին ու մնալաճառին հետ սակարկութիւն կ'ընեն ու տոպրակով տուն կերթան, ուր կը մխրճին ընտանեկան կենաց կազմուրիչ քաղցրութեան մէջ. անոնք, եկեղեցւոյ սոյն ժողովրդական պաշտօնեաներն են որ պէտք է շատուշատ ուսումնական ծանօթութիւններ ստանան, շատ լաւ գատելու կարօլութիւն, շատ փափուկ ճաշակ, շատ ձիւրք ու շատ բարձր դաստիարակութիւն ունենան՝ ի մի բան։ Քանզի անոնց առջեւ՝ քահանայից առջեւ՝ կը ծնրադրենք, քանզի ձեռք կը դնեն քահանայք մեր գլխուն վրայ, պէտք է որ անոնք, անոնք մանաւանդ գիտութեան լայն պոլոտաներէն անցած ըլլան, պէտք է որ գաւաղան կրելու կամ՝ այլ բանիւք՝ ժողովրդեան առաջնորդելու արժանի ըլլան ըստ ամենայնի։

Աշխարհիս հնազոյն և իմաստնագոյն ազգին օրէնքագրութիւնն ընկերային դասակարգերուն մէջ առաջին տեղին կուտայ քահանային։ «Պրահմանն առաջին խորհրդականն է իշխանին, օրինաց մեկնիչն, ամենազգի վէճերու և ամեն վերահաս դժուարութեանց վերջին դատաւորն. հոսկ ապա միջնորդն է գերագոյն ի մէջ

մարդոյն և աստուածութեան, ըստ որում մեծ պատարագչի պաշտօնն իրեն կը պատկանի:» Մանու՝ քահանային կը շնորհէ նիւթական բացառիկ արտօնութիւններ ալ. «Պահմանն՝ երբ պէտք ունենայ՝ իրաւունք ունի ուղածն առնուլ ամենուն շտեմարանին, արտին կամ տան մէջէն, սեփականատեառն նախապէս ազդ. առնելէ յետոյ»: Սակայն, այս առանձնաշնորհմանց փոխարէն Հընգիկ օրէնսդիրը կը պահանջէ զի քահանայն իր ընթացիւքն արժանանայ սոյն շնորհաց: Սուրբ և գիտուն, քահանան պիտի սրբէ ժողովուրդն, և աստուածութեան պիտի բարձրացնէ զայն ազօթիւք ու գիտութեամբ, կամբողջացին ալ չը գրեւ. «Քահանայ՝ ըստ մերումն պատշաճեալ լեզուի՝ մարքօղ կամ որբիչ անուանի: Սրբութիւն հայցէ, քանպի քահանայ է, որ թարգմանի մարքօղ կամ որբօղ, և սրբէ զժողովուրդն ազօթիւք»: Բայց աղօթի մարդն է միանդամայն մարդ գիտութեան, ըստ որում Աստուած գիտութիւն, ճշմարտութիւն, կատարելութիւն է: Եւ արդարեւ, որպէս ըսինք, եկեղեցականը մեր ոսկեղարուն՝ առաջին մշակեալ անձինքն եղած են և ուղղութիւն տուած են մեր լեզուին ու մեր գրականութեան: Քրիստոնէութեան շրջանէն յառաջ ալ մնգք կը հանգիստանային առաջնորդ ժողովրդեան ըստ հոգեւորականին, ըստ իմացականին և նոյն իսկ ըստ մարմնականին, որպէս պրահմանք ի Հնդկիս: Մոգութիւն ուսումն է աստուածապաշտութեան, աստեղագիտութեան և բժշկութեան: Մոգն էր միանդամայն քահանայ, ուսուցիչ, բժիշկ: Ախտն ի մարմնոյն ի բաց փարատելու համար մոգն ոչ միայն բոյսեր կը գործածէր՝ ոյց բուժական յատկութիւններն ուսած էր, այլ և ձեռքերն հիւանդին վրայ կը դնէր, կը կախարդէր (incantation).

Անտի մոգ անունն, եւ լուրջ գիտնոց կարծեօք՝ այդ կախարդութիւնը խաբեբայութիւն չէր. վետայից այն երգերն որք ամենէն աւելի մոգութեան բանաձեւի մը՝ մանրոյսի մը՝ կը նմանին, ամենքն ալ անկեղծութեան նկարագիրն ունին, կը վկայէ Պիւռնուֆ: Կրօնի պաշտօնէից այս առաւելութիւնք բնականօրէն յառաջ կու գան ընկերութեանց նուազ զարգացեալ վիճակին մէջ, ուր ընկերութեանց բոլոր գաւազնաբարձք՝ բաց ի կրօնականաց դասակարգէն՝ զբաղած են օրն ի բուն արտին մէջ բնութեան հետ կամ անասնոց հետ կամ նմանեաց հետ մաքառելու, որպէս զի հայթայթեն իրենց օրապահիկն և աստուածոց նուէրներն՝ որովք կ'ապրի քահանայն: Քահանայն, այդ զբաղումներէն զերծ, կ'ուստնի սուրբ գիրքերը՝ զորս ժողովրդեան պիտի բացատրէ, կ'ուսումնասիրէ բնական երեւոյթներն, աստեղաց ընթացքն, հողոյն ու ջրոյն այլ և այլ արտադրութիւններն, որք բնականօրէն աւելի կը գրաւեն իր աչքերն ու միտքըն՝ աւելի սրտետառ ու քաջաւարժ: Քահանան ամենէն առաջ կը ստանայ դրական ծանօթութիւններ բնութեան վրայ և զայնս յօգուտ ի կիր կ'արկանէ հողագործութեան, արհեստից, առեւտրոց, նաւարկութեան, առողջապահութեան: Սոյն ծանօթութիւնք կը յայտնուին սուրբ գրոց մէջ. մասնաւորապէս Ուրալի տայից բազում գլուխներն նախընտրեալ են զեղարուեստից վրայ ճառելու, զիտական քննախօսութեանց և իմաստասիրական վիճաբանութեանց:

Այսպէս էին Պրահմանք, այսպէս էին Մոգք, կը սրբէին ժողովուրդն ոչ միայն հոգեւոր ախտերէ այլ և մարմնաւոր հիւանդութիւններէ. ոչ միայն աղօթիւք կը սրբէին այլ և զիտութեամբ. կը մոգէին նոքա՝ բառին

ընդարձակագոյն բարձրագոյն նշանակութեամբ: Քննել իրենք սկսան. իրենք առաջին իմաստասիրական դպրոցն հիմնեցին. իրենք նախ զգացին և բացատրեցին գեղեցիկն այն երգերուն մէջ ոյք առաջին մատենագրութիւնն են և ոյք վրայ դեռ ապագայք ալ սքանչացեալ պիտի մնան: Ո՞վ ունի գիտութիւն, ո՞ տաղանդ, ո՞ ներշնչում. ո՞վ ունի «գեղեր ամբիշ», ո՞վ է յաշահապետեանս. — Քահանան:

Եւ այժմ բաղդատենք մեր մոգերուն հետ՝ մեր արդի քահանաներն: Համեստ են արդարեւ ու շնորհալի՝ Տոտուխեանի քաղցր լեզուաւ՝ մեր հայ ֆահանսաներն ընդհանրապէս. սակայն քահանան, «աւագն ի պաշտօնեայս տեսուն», ի մարդիկ ոչ ևս է աւագն՝ որպէս էր երբեմն: Եւ այս է որ կը փափաքինք, այս է որուն վրայ կը խորհինք յաճախ՝ երբ մեր աչաց տոջեւ պատկերանայ մեր ժողովրդեան ողբալի վիճակը. — Քահանային վերահաստատութիւնն: Եթէ Հայ ժողովուրդն ի գաւառս կը դիմադրէ Հռոմէական և Ամերիկեան կրօնատարածութեան փորձերուն ու փորձութեանց, սակայն այլուստ աւելի մեծ վտանգներ կը սպառնան ժողովրդեան գոյութեան: Թերթծն է որ այսօր կը վարէ ժողովուրդն. և փորձառու հեռատես անձինք՝ մահն ի հոգին՝ կ'աղաղակեն թէ, Թերթծն ի վիհ կարստեան պիտի վարէ ժողովուրդն: Ամուսնութիւնք, արդարեւ, զգալի կերպիւ նուազեցան... Թերթծնին երեւումէն ի վեր: Անտարակոյս այլ պատճառք ալ գործակցեցան յայսմ, սակայն բարոյականին անկումն, ներկայ ժամանակիս ամենէն մեծ վիպասանին՝ Զօլային՝ իսկ վկայութեամբ, արդիւնք է վէպին կամ վիպային զրականութեան: Նիւթապաշտ իմաստասիրութիւնն ալ, որ սակաւաթիւ ընտրելոյ խում-

բի մը համար մտաւոր զբաղում մ'է, զրգիռ մ'է ար-
դարացում մը կ'ըլլայ բազմաց համար անբարոյական-
նոռնեան՝ բառին ամեն նշանակութեամբ։ Արդ, ո՞ր է
քահանան որ պիտի սրբէ ժողովուրդն։ — Յիշեմ օրինակ
մը քահանային ազդեցութեան. Եւրոպա ուսում առած
մէկ կարեւոր անդամն մեր գերդաստանին՝ Բարիլէն կը
վերադառնայ կատարեալ նիւթապաշտ. կարդացած է
Վօլգէն, Հէլվէտիուս և բոլոր ութ եւտաններորդ դարն.
ուղիղ հոգւոյ տէր, պարկեշտ, այլ ամպարիշտ քահանայի
երես տեսնել չուզեր, ոչ եկեղեցի մտնել. ամեն առթիւ
կը ծիծաղի հաւատալեաց նիւթերուն վրայ, Հայաստան-
եայց եկեղեցւոյն վրայ, եկեղեցի շինողներուն և եկեղեցի
գացողներուն վրայ. հայրն, որ բարեպաշտ ոմն է, Պալ-
եան ամիրային ազգական ու պաշտօնեայ, կը տագնա-
պի. ինչ ընել, ո՞ւմ դիմել։ Այն ժամանակ մեծ քահանայ
մը կար Իսկիւտար, «աւագ ի պաշտօնեայս տեսուն», զի
վարդապետաց և եպիսկոպոսաց իսկ կ'ուսուցանէր. քա-
հանայ մը՝ որ կը պատարագէր, այլ և ժողովոց կը նա-
խագահէր և ժողովրդեան կը քարոզէր։ Տագնապա-
յոյզ հայրն նմա կը դիմէ, Իսկիւտարի Տ. Յովհաննէս
Աւագ քահանային։ Դէմ առ դէմ կու գան քահանան
ու Վօլգէնի սանն. Եւ... այն օրէն ի վեր եկեղեցի կ'եր-
թայ Բարիլեան անաստուած հայ երիտասարդն։ Այս-
պէս է ճշմարիտ քահանային ազդեցութիւնը. կը մոգէ
նա. հրաշք կը գործէ. կ'ուղղէ և կը սրբէ ընկերութիւնն.
Երէկ գիրք մը տեսայ նոր հրատարակուած, նոր հասած
Բարիլէն. վերնագիրն է . . . տարօրինակ վերնագիր,
սասարփելի. գուշակեցեք . . . Յիմարու իմնը տղայոց
մէջ։ Քանզի, ո՞հ, այն դարուն հասած եւր, յորում
մանկունք իսկ յիմարանոց կ'երթան, մանկունք իսկ

անձնասպան կ'ըլլան: Հաղար ու մէկ տարերք կը միանան հին դարուց անծանօթ չարիքներ յառաջ բերելու համար մեր դարուն մէջ, մինչ ևս քան զևս կ'աներեւութանան հին դարուց բարիքներն:

Երբ կուրծքերն, աւաղ, հեռզհետէ կը զոգանան, երբ աչքերն ևս քան զևս կը տկարանան, երբ ջղային հիւանդութիւնն նորածեւութիւն մը կը դառնայ, երբ երիտասարդն իր խօսեցելոյն կը ձօնէ փունջ մը՝ Չարիւն ծաղկօք կազմեալ, ինչ կ'ընէ քահանան: Մեռել կը թաղէ: Այո՛, Քանդի մարդիկ նուազ կ'ապրին այժմ. քանդի մատաղ էակք աւելի կը մեռնին այսօր. և եթէ այս ընթացիւք երթանք, քահանան պատարագելու իսկ ժամանակ չը պիտի գտնէ. մի միայն մեռել պիտի թաղէ: Եւ որպէս զի քահանան այնքան չը նուաստանայ, որպէս զի քահանան վերստանայ նախկին իւր բարձր դիրքն, որպէս զի քահանայն այնքան մեռել չունենայ թաղելու, հարկ է որ կատարէ այն պաշտօնն որ անկ է նմա. պէտք է որ ժողովրդեան առաջնորդ հանդիսանայ. պէտք է որ բարուց վրայ կատարէ բարձրագոյն հսկողութիւնն. ուղղութեան բերէ երիտասարդութիւնն՝ որ ի բնէ հակամէտ է մոլորութեան: Եւ ո՞ր երիտասարդ կրնայ ընդգիմանալ ճշմարիտ քահանային, մեղին:

Սակայն մոզն ինքնիրեն յառաջ չը գար, գետնէն չը բուսնիր: Պէտք է մեղեր պատրաստել. Ո՛ւր, — կը յիշեմ մեր յիշատակեալ վիճաբանութիւնն Աբիկ Ունճեան էֆէնտիի հետ: «Կլերանոց պէտք չէ» կ'ըսէր նորին Վսեմութիւնն: Ես կը կրկնեմ անմահ Շահնազարեանի հետ. — Մանուանդ կլերանոց պէտք է մեր սղգին. պէտք է քահանայ պատրաստել. պէտք է վերահաստատել քահանայութիւնն:

ՆՈՅԵՄԻ

Ա.

Երբ կ'երեւիս, նուրբ ճակատիւ, Ի սես չհնաղ ու շրթեղ
Թարմ այտերով, բուխ հետոք, Դիմացդ՝ համայնք, Նոյեմի,
Կանանց սեռին դու պատիւ, Կը հարցունեն. — Ո՞յր այս գեղ,
Արարչութեան փառք իրօք, Վարդի զարնայնոյ է մի...»

Բ.

Արեւուն տակ լուսագէտ Հիաստանչ օղբ եւ այերբ
Որ սէր եւ կեանք կը հեղու, Կը հարցունեն, Նոյեմի,
Երբ կ'աղօթես կամ կ'երգես, «Ո՞յր այս դայլայլ, ճյւղայն երգ,
Ձայնիւ անոյշ եւ աղու, Քրնարի, բոշնոյ է մի...»

Գ.

Ձեւերդ են գողօր ու սիրուն, Որով մանկունք ու կուսանք
Քաղցր եւ իբրեւ լուսընկայ. Կը մամշեն, Նոյեմի,
Ի կեզ՝ զհետք քո փայլերուն՝ «Մեք այսպէս շնորհք չըսեսանք,
Քաշող, քանող բնն մը կայ, Անմեղ աղաւնոյ է մի...»

Դ.

Դալարեաց մէջ՝ լուռ ու մունջ Զի՛ երբ մասչի ի համբոյր
Երբ կը շրջիս առանձին, Զեփիւռին սոյլ, Նոյեմի,
Ծաղկունք, յորոց կապես փունջ, Հծծէ. «Ո՞յր այս գոյն ու բոյր,
Քեզ իրաւամբ նայանձին, Ծաղկի երկնայնոյ է մի...»

Ե.

Երբ դողդոջմամբ երազուն, Ի սես աչացդ այն վրնիս,
Կուսական ու կրնային, Զուրք դրդընեն, Նոյեմի,
Ժպտին աչքդ եւ կամ վազուն, «Ո՞յր այս նայուածք ու ժրպիս,
Առուաց, ալեաց կը նային, Անմահ զըւարթնոյ է մի...»

Զ.

— Այլ չանսացիք բընաւ դու Ես ալ — ըսէ ինձ շիտակ —
Իմ հայցուածոց եւ ողբոց, Կը հարցունեն. Նոյեմի,
Եւ՝ զուրկ եունչէդ կենսասու՝ Սիրեն որ ունիս լանջիդ տակ,
Այժմ որ մարի հոգւոյս բոց, Սառ ձըմերայնոյ է մի...»

Ի Բ Ն Օ Թ Ի Չ Մ

Հրաշալեաց ճաշակն մարդկային բնութեան մէջ. — Մեամերի փորձերն եւ կենդանային մագնիսականութիւն. — Բորբուկայցի քանոնայի մը փորձն. — Սկովտիացի վերաբոյժն եւ Գաղղիացի բրոֆեսէօրի մը փորձերն, իւր օրագրէն քաղեալ. — Իրնօթիզմն ընկելու այլեւայլ միջոցներ. — Քնաշրջիկութիւն. — Իրնօթիզմն իբր քանկագին դեղ մը :

Հրաշալեաց ճաշակն մարդկային բնութեան մէջ ընդհանուր իրողութիւն մ'է : Ինչ ինչ ազդեցութեանց ներքեւ կազմակերպեալ, կը ծնանի անդ ուր ընդ միշտ մեռած լինել կը կարծուէր : Խիստ զարգացեալ վայրենի ժողովրդոց մէջ, տակաւ առ տակաւ կը հեռանայ քաղաքակրթութեան և գիտութեան յառաջադիմութեանց առջեւէն :

Եւ սակայն ինչ կարծիքներ որ յայտնուած լինին, դարձեալ կը տեսնեմք որ կենդանային մագնիսականութիւնը որ հրաշալեաց կարգն կրնայ դասուիլ, հաւաստարապէս թէ տգէտներն եւ թէ ուսեալներն գրգռած է : Իբնօթիզմն, ընդ երկար մնացած ենթադրական խնդրոց կարգին մէջ, սակաւ ժամանակէ հետէ մտած է գիտական շրջանակին մէջ. նա ունի այսօր իւր կուսակիցներն և իւր թշնամիք, իւր երկրպագուներն ու հալածիչներն. փորձերն և աշխատութիւնք ոչ միայն նմա տուած են գիտական գոյութիւն մը, այլ ըրած են զինք նիւթ գրականութեան : Իբնօթիզմն վէպին մէջ ևս մտած է և վիպական ձեւին ներքեւ յուզած է միտքն ու երեւակայութիւնն : Սյա մասին հեղինակը և մատենանք բազմաթիւ են. նոցա տուած բազմազան տեղեկութիւններէն պիտի քաղեմք կարեւորագոյններն ցուցնելու համար սոյն հրաշալի գիտութեան արդի վիճակն :

Ա.

Մինչեւ տասնեւութերորդ դարու վախճանն, կենդանային մագնիսականութեան վրայ եղած ծանօթութիւնք գոհացուցիչ չէին : Մէսմէր առաջին մագնիսագէտն եղաւ. 1779ին

ի Փարիզ կը կազմակերպէր քսան եւ եօթն առաջարկութիւններ բաւական կնճռոտ որոց սակաւք ունէին նորութեան արժանիքն : Մէսմէր ինքզինքն կուզէր կարծեցնել տալ իբր հնարիչ մագնիսականութեան և փափաքելով հարստանալ, ջանաց հիւանդներն մագնիսականութեամբ բուժել : Իւր տան մէջ կը ժողովէր ընդհանրապէս ջղուտ մարդիկ baquet ի մը շուրջ որ նշանաւոր եղած է (*) :

Իւր փորձերն մեծ ազմուկ յարուցին և ծագաւորին հրամանաւ մասնախումբ մը կազմուեցաւ ուսումնասիրելու համար Մէսմէրի աշխատութիւններն : Մէսմէր մեծ բան մը չը հնարեց, ճարտար խուզարկիչ մ'եղաւ, աշխատութեան ասպարէզ մը թողլով իւր յաջորդաց : Արդարեւ, քիչ ժամանակէ վերջ, իւր աշակերտներէն մին, առաւել զիտուն քան իւր վարպետն, Բիւյսէկիւռ Մարգիզն, արուեստական քնաշրջիկութիւնն կը գտնէր և նորա վրայ զեղեցիկ նկարագրութիւն մը կուտար :

Բորժուկացի քահանայ մը, Հնդկաստանէն ի Փարիզ եկած, ճշգրիտ տեղեկութիւններ տուաւ մագնիսականութեան էութեան վրայ : Փարիա անյողդողդ կամօք մը մարտնչեցաւ այն տեսութեան դէմ որ կը վերագրէր մագնիսական բունն հեղանիւթոյ մը որ կը հաստատուէր ընդ մագնիսացեալն և ընդ մագնիսացնողն : Ապացուցանեց թէ՛ մագնիսական հեղանիւթն գոյութիւն չ'ունի, մագնիսական վիճակն էապէս բան մ'է և ոչ թէ գործողութիւնը կատարողին շարժմանց և կամաց մէջ գոյութիւն ունի այլ նոյն իսկ ենթարկուողին մէջ : Լաւագոյն ապացոյցն այն է թէ՛ ամէն ոք չը կարէ ննջած ինկն : Ֆառիա քահանայն ակնկալեալ յաջողութիւնն ստացաւ և հանդիսականաց խուռն ամբոխ մը գիմեր յ'իւր բը-

(*) Տես Երկրագնաց 1888 ի 1-2 թիւերն, յորս ընդարձակօրէն խօսած ենք Մէսմէրի եւ կենդանային մագնիսականութեան վրայ :

նակարանն անձամբ ներկայ գտնուելու իւր հետաքրքրական փորձոց:

1825ին, բժշկական հեմարանն կազմակերպեց երկու մասնախումբեր ի քննութիւն կենդանային մագնիսականութեան: 1831ին առ հեմարանն ուղղեալ տեղեկագիրն նպատաւոր էր մագնիսականութեան, բայց գիտական մարմինը կուսակից չը լինելով սոյն վարդապետութեան, տեղեկագիրն մեծ յարձակում մը կրեց, և բազմաթիւ անդամոց խնդրանք, մասնաւոր տետրի մը մէջ գրուեցաւ միայն:

1837ին, նոր մասնախումբ մը առաջնորդութեամբ Պ. Տիւլուլայի, աննպատ տեղեկագիր մը մատոյց:

Վերջապէս, նոյն տարին, Պիւրտէն 3000 ֆրանքի պարգեւ մը խոստացաւ այն անձին որ «պիտի կարենար կարողալ առանց աչաց և լուսոյ օգնութեան»: Երեք ընտրելիներ կը ներկայանան և չեն կրնար շահիլ դատն: 1840 հոկտեմբեր 1ին մրցումն կը փակուի, և Ակադէմիան կը յայտարարէ թէ՛ ապագային մէջ այլ եւս մագնիսականութեամբ չը պիտի զբաղի:

Սկովտիացի վիրաբոյժ մը, Պոէտ, մի քանի տարի վերջ, Իքնօթիքական գիտութեան մէջ յեղափոխութիւն մը կը յարուցանէ: Միտք խոհուն և դիտող, համոզուեցաւ թէ՛ մագնիսական երեւոյթից մէջ զոյութիւն ունէին իրական և անվիճելի իրողութիւններ: Ճշգրիտ մէթոտի մ'առաջնորդութեամբ, Ֆաուիա քահանային համակարծիք եղաւ հաւատալով հաղորդիլ հեղանիւթոյն:

1853ին, Պօտտոյի դասախօս մը, բժիշկ Ազամ, դիպուածաւ նշանաւոր փորձի մը ականատես կը լինի:

«Օրիորդ Մառի Բ... բաւական բարձրահասակ է և ջղուտ կազմուածք մ'ունի: Աթոռի մը վրայ նստած, խնդրեցի իրմէն որ շարունակ դիտէ բանալի մը, զրամ մը, ո և է առարկայ մը մի քիչ փայլուն, իւր աչերէն 20 հարիւրորդամէծի հեռի դրուած: Երկու երեք վայրկենին մէջ,

օրիորդին բիբերն կ'սկսին շարժիլ, աչերն կը գոցուին և դէմքն խաղաղ վիճակ մը կարտայայտէ.... Աւանիկ այն միջոցն զոր զործածեցի անզգայութիւնն հաստատելու համար . մարմնոյն վրայ ասեղի զօրաւոր հարուածներ, քթին աճաճախաճ տալ, ոնզաց մէջ փետրոյ ծայրն մտցնել : Եւ Օրիորդն զլուխը դէպ ի ետին կը տանի, և դէմքն վշտաց արտայայտութիւն մը կառնու : Հարցաքննելով զինք, կը պատասխանէ թէ՛ իմ բով ունեցած ծխախոտիս հոտը անախորժ կուգայ իրեն : Չայնիս կամ ներկայ գտնուողներուն աղմուկը կը վրդովէ իւր լսելեաց զգայնութիւնն : 8-9 մէծր հեռաւորութենէ մը կը լսէ ժամացուցիս քիփ-քափն, ինչպէս նաև ցած ձայնիւ եղած խօսակցութիւն մը :

Օրիորդ Ք.... արագաբար կար կը կարէ և ուղիղ կերպիւ կը զրէ, սենեկին մէջ կը քայլէ առանց բաղխելու առարկայի մը դէմս :

Պոէտ մնած էր և Իբնօթիզմն անտարբեր կը մնար հանդէպ գիտական աշխարհին : Իբնօթիզմն գիտութեանց կարգն դասելու պատիւն Շառքոյի վերապահեալ էր : Փոխանակ փնտռելու ծայրայեղութիւններն, սկսաւ ուսումնասիրել ամենապարզ բնագիտական նշաններն : Այսպէս պարզէն բաղադրելոյն կը դիմէր, և ապացուցեալ իրողութենէն կ'անցնէր ենթադրելոյն : Եւ այսօր, շնորհիւ իւր աշխատութեանց, եթէ կ'անգիտանանք դեռ Իբնօթիզմի վրայ շատ բաներ, զոնէ ի ձեռին ունինք փորձերու և իրողութեանց գեղեցիկ հաւաքածոյ մը որ օր մը կրնայ լիովին զոհանել ըզմեզ :

Բ.

Իբնօթիզմ ընելու ամէն եղանակներն լաւ են, կըսէ Ռիխըր, բաւ է որ ենթարկեալն այնո՞հ հակամէտ եղած լինի : Հաւագոյն միջոցն և ամենէն աւելի զործածականն կը կայանայ ենթարկելոյն աչաց առջեւ և ետեւն դնել փայլուն առարկայ մը : Կարեւոր է ընտրել հանդարտ վայր մը, հեռի

ամէն տեսակ աղմուկէ: Ամէն մտածում ենթարկելոյն մըտքէն հեռացնելնէս վերջ, պարտինք պատուիրել նմա որ ննջման վրայ միայն խորհի և ահա նինջն կ'երեւի: Առաջին փորձին մէջ, ենթարկեալն անմիջապէս չը ննջեր, սովորութիւնն և փորձին կրկնութիւնն կրնան դիւրացնել զայդ:

Ի մի բան Իբնօթիզմի էական մասն է ենթարկելոյն ակնարկն և ուշադրութիւնը իրի մը վրայ հաստատել և դնել ի նմա ննջման զաղափարն: Այս վերջինն իբրեւ առաջին փորձով անկարելի կը լինի յառաջ բերել, պէտք է ծմրեցնել ջղային դրութիւնը և վայրկենի մը մէջ քնացնել: Կրնայ զարթնուլ, աչաց վրայ փշելուլ, կամ մարմինն ճանկելով:

Կարելի է քնացնել անձ մը հակառակ իւր կամաց: Այս ընդհանրապէս այնքան դիւրին չէ. կրնանք հաստատել սակայն թէ՛ անձ մը որ բնաւ Իբնօթիզմէ եղած չէ և կամ դուն ուրեք եղած է, հակառակ իւր հաճութեան չը կարէ ննջել: Բայց երբ ենթարկեալն յաճախակի փորձերով, մագնիսագիտին նիւթն եղած է, ինչպէս կ'ըսուի, կրնայ ննջման ենթարկուիլ հակառակ իւր կամաց: Այսպէս ահա Խաթաբի անձերն կը ննջեն ի տես զօրաւոր լուսոյ մը, փայլակի մը կամ ի լուր սաստիկ ձայնի մը:

Մի այլ եղանակ Իբնօթիզմ յառաջ բերելու: Կանայք ոմանք իրենց մարմնոյն վրայ կը ներկայացնեն Իբնօթիզմի ծնունդ տուող մասեր (zones hypnogenes): Բիթուը, որ սոյն խնդրոյն վրայ կարեւոր և նշանաւոր աշխատութիւն մը հրտարակած է, այսպէս կը սահմանէ զայնս. «Մարմնոյն վրայ կան այնպիսի մասեր որոց վրած եղած ո և է ճնշումը կըրնայ վայրկենաբար բուն յառաջ բերել:»

Գ.

Իբնօթիզմն ամենուրն վրայ մի և նոյն ազդեցութիւնն ի գործ չը դնէր. բարեկամք և բացարձակ հաւանութիւն ունեցող անձինք աւելի հակամէտ են Իբնօթիզմի: Կանայք աւելի լաւ կրնան Իբնօթիզմէ ըլլալ բան զարս: «Փոքր, թխա-

գոյն, սև աչօք, սև մագերով և խիտ յօնքերով կանայք աւելի շատ կրնան իբնօթիզմի ենթարկուիլ : Այս խնդրոյն մէջ տարիքն անտարբեր չը մնար, երիտասարդք գիւրաւ իբնօթիզմի կ'ենթարկուին : Բնախօսական վիճակն եւս կը նպաստէ այսմ. ալքօթական զեղծմունք, արեան պակասութիւնն, ջղային տկարութիւնք արագ մղում մը կուտան իբնօթիզմի յառաջացման :

Այսօր Մէսմէրի հռչակաւոր haquet ով, եւ շղթայիւք ու գաւազանօք չէ որ իբնօթիզէ կ'ընեն, ձեռքերն ու տկնարկն կը բաւեն :

Ամէն նեղացուցիչ վկայներն հեռացնելէ վերջը, գործողութիւնն կատարողը ենթարկելոյն դէմ կը նստի, նորա ծունգերն իրեններուն մէջ կ'առնու, նորա երկու փութամատներն իր երկու մատանց միջեւ կը բռնէ և աչերն նորա վրայ կը յառէ, և մի քանի վայրկեան շօշափումներ կատարելէ վերջ զլիտն, ստամբսին, վզին վրայ, յառաջ կը բերէ ակնկալեալ արդիւնքն :

Աւասիկ Պ. Թէսմի եղանակն. « Կը նստիք, կ'ըսէ, ձեր բարեկամին դէմ, կը հրամայէք նմա որ ուղղակի ձեզ նայի, մինչդեռ դուք եւս ձեր կողմանէ անընդհատ կերպիւ կը դիտէք զինքն, մի քանի խորին հառաչներ նախ վեր պիտի բարձրացնեն իւր կուրծքն, արտեւանունքն արսաստօք պիտի թրջուին, բազմիցս պիտի կծկուին և վերջապէս պիտի զոցուին : Բայց եթէ մի քանի վայրկեանէն՝ արդիւնքն յառաջ չը կայ, ձեր փութամատովն վերին արտեւանանց վրայ ճնշում մը ի գործ դրէք և իսկոյն պիտի երեւի :

Բաց ատօի, կան նաեւ դաս մը հոգեբանական կարգի պատկանող երեւոյթներ որք կրնան յառաջ բերել իբնօթիզմն. երբեմն մտածման կեդրոնացումն, կղզիացնելով ենթարկեալն արտաքին աշխարհէն, մօտալուտ իբնօթիզմի զաղափարն յառաջ կը բերեն քուն : Հէյտընհէն ըսած էր իւր աշակերտաց միոյն, « ժամը չորսին զձեզ պիտի մագնիսացնեմ » եւ

ժամը չորսին աշակերտն ննջած էր :

Կան դաս մը իբնօթիզմի ենթարկուողներ որք համոզմամբ միայն կ'ըլլան. գործողութիւնը կատարողը այդպիսեաց «ննջեցէք» կը հրամայէ և վերջինք կը ննջեն :

Կայ դաս մը ևս որ ինք իւր ձեռամբ իբնօթիզմի կ'ենթարկուի: Ազամ կը յիշատակէ բողոքական հովիւ մը որ կը ննջէր յօժար կամօքն, և իւր ծառայութեան մէջ զանուող անձ մը որ հայելոյն առջեւ ամիլուած ատեն թմրութեան մէջ կ'իյնար: Վերջապէս Պուշիւ կը խօսի տասնամեայ դեռահաս աղջկան մը վրայ որ կը մարէր, եթէ մեծ ուշադրութիւն պահանջող ասեղի աշխատութեամբ մը զբաղէր :

Եւ երբ իբնօթիզմի այս ալլազան եղանակներուն վրայ կը խօսինք, պէտք չէ մոռանալ նաեւ կենդանիներն. նոքա ևս կը մասնակցին սոյն հիանալի գործողութեանց և կ'ընծայեն գիտական աշխարհին բոլորովին տարօրինակ մի երեւոյթ. հաւն, աքաղաղն, գորտն, հնդիկ խոզն կրնան իբնօթիզէ ըլլալ :

Գ.

Իբնօթիքական վիճակաց վրայ մեր արձակած սոյն արագ ակնարկն կը տանի զմեզ մի նոր նիւթի վրայ որ զբաղիտաց երեւակայութիւնը յեղաշրջած է: Վէպն ևս այդ նիւթին վրայ գրած է, ի մեծ բերկրութիւն կրքոտ ընծերցողաց և ի վնաս գիտական ճշմարտութեան: Ի՞նչ է այդ երեւոյթն—բացատրենք. գործողութիւնը կատարողը բազում պարագայից մէջ ենթարկելոյն մտաց մէջ կը մտցնէ ինչ ինչ գաղափարներ ձեռաց և մարմնոյ շարժմամբք որք ոչ միայն քնոյ միջոցին իսկ կրնան կատարուիլ, այլ եւ զարթման միջոցին:

Սոյն երեւոյթն intra-hypnotique է երբ քնոյ ժամանակ կը լինի, և post-hypnotique երբ զարթմանէն վերջ կը կատարուի: Այս մասին գեղեցիկ օրինակ մը զոր Պ. Թուսէթ կը պատմէ :

«Իրարու յար և նման, միևնոյն ձեւով, միեւնոյն գոյնով

տասն ֆառք կառնումք և մին կը նշանակեմք : Նշանակեալն ցուցնելով իբնօթիզմի ենթարկուողին՝ կ'ըսեմք. աւասիկ Պ. Ք...ի կենդանագիրն — զոր կը ճանաչէ — ձեզ պիտի տամ երբ զարթնուք, այն ատեն ևս պիտի ճանաչէք զայն — : Տասն ֆառքերն իրարու հետ կը խառնեմք, կ'արձնցնեմք մեր բարեկամն, բնաւ չը սխալիր, և իրարու նմանող այդ թղթոց մէջէն «կը գտնէ այն քառնն որ կը ներկայացնէ իրեն համար Պ. Ք...ի կենդանագիրն :

Պ. Պօնիս կը պատմէ լի հետաքրքրութեամբ այնպիսի դէպքեր, յորս վիշտն և զգացողական տպաւորութիւնն առաւել մեծ դեր մը կը կատարեն քան տեսողութիւնն :

Իբնօթիզմի ենթարկուողի մը ըսին թէ՝ կռնակին և բազուկին վրայ մանանելսէ ձեփելիք կայ և զարթման միջոցին նոյն մասանց վրայ տեսանելի եղաւ կարմիր շրջանակ մը. ճշմարիտ մանանելիս յառաջ բերած արդիւնքն: Սալբէթօրիէ-րի մէջ իսքեռիֆ անձի մը կը հրամայեն որ այն ինչ մարդը սպաննէ և նմա կուտան քանակ մը փոխանակ ատորճանակի: Զարթման միջոցին, ենթարկեալն ոչ միայն կը կարծէ ունենալ ձեռաց մէջ ատորճանակ մը և սպաննած լինել զոհն, այլ և իրապէս կը լսէ հրացանին թնդիւնը :

Մի քանի տարի առաջ, բրօֆէսէօր Բիթսը, Պորտոցի, իւր ծառայութեան մէջ կ'ընդունէր երիտասարդ մը որ մագնիսական քնոյն միջոցին, փորձած էր անձնասպան լինել: Հիւանդն մին էր այն նիւթերէն որոց միջոցաւ Տօնաթօ հրաշակաւոր մագնիսագէտն, ի Պօլսօ, վերջերս հանրութեան առջև իբնօթիզմի վերաբերեալ փորձեր կը կատարէր: Այն ատենէն հետէ, տարաբախդ երիտասարդն ենթակայ է քնաբեր տագնապներու որոյ միջոցին թէ իր անձին և թէ ներկայից համար վտանգաւոր զործողութիւններ կատարէ :

Պ. Բիթսը այդ հիւանդ ուղեղն հանդարտեցուցած է ուղեղային ելեքտրականութեամբ տակաւ առ տակաւ ջնջելով յոռի սովորոյթներն :

Սոյն տխուր օրինակն անգամ մի ևս կապացուցանէ իջ գիտապէս իբնօթիզմի վտանգներն. իբնօթիզէն հիւանդ մէ. նոն բժշկին կը վերաբերի և ոչ հանրութեան :

Ե .

Իբնօթիզմի անկանոն կերպիւ գործածութիւնն վտանգ մը չէ միթէ : Աւանսիկ կարևորագոյն խնդիր մը որ վիճարանութեան նիւթ եղած է բժշկական մարմնոց կողմանէ :

Իբնօթիզմ թանկագին գեղ մ'է. ուստի և կարելի չէ զայն ամէն ժամանակ անկանոն եղանակներով գործածել. յայնժամ դեղն իւր բուժիչ յատկութիւններն ցուցնելէ կը դադրի և կը լինի լոկ մահաբեր թոյն մը : Հանրութիւնը շաղկրատ մագնիսագէտներու զոն չը պիտի երթայ անտարակոյս. բժշկին ձեռօք թող իբնօթիզէ ըլլայ եթէ երբէք բժիշկն հաւանութիւն տայ :

Յոռի վարմունքն, վնասակար սովորոյթներն, ջղային հիւանդութիւնը, մէզի նուազութիւնն, զոգութեան կամքն և յիմարութիւնն կրնան իբնօթիզմով բուժուիլ : Վկայ Սալբէթոլիէրի մէջ եղած ամենօրեայ փորձերն :

Դեռ հրքան սիւնակներ պէտք են իբնօթիզմի վրայ գրելու համար : Այսբանն բաւ համարելով՝ կը յանձնարարեմ Մեծ. քննեցողացս Revue de l'hypnotisme անուն հանդէսն որ կը խօսի այնքան շահագրգիռ եղանակաւ հրաշալի գիտութեան նորանոր փորձոց և յառաջդիմութեան վրայ :

Մ . Գ . ՄՕՁԵԱՆ

ՍՓՈՓԱՆՔ ՌԱՄԿԻՆ

Ազնիւդ իմ Եղիա

Օր մը գլխես, երբ իմ գեղջուկ ոսանաւորներէս առաջինը հրասարակեցի, լսել տուի ինձ մի բարեկամ ձայն քու պատուական բերքիդ մէջ : Եկայ գրասենեակ տեսնել այն անձն որ

կ'ուզէր քաջալերել անձանք գրիչ մը, գայ գեղ գլխիկոր սեղանիդ առաջ, եւ ճվ մելամաղձիկ ոգի, միտքս ինկաւ յանկարծ Դուրեանի

«Գրաւիլ, լռել ու խոկալ» ր :

Տարապայման քախժութիւն մը վսեմ երեւոյթ մը տպաւորած էր քո հիւծեալ դէմքին, եւ կը կարծէի զճնուիլ վաղեմի սրբավայրներու խորհրդաւոր առանձնութեան մէջ. դո՛ւ, վսեմ ոգի, որ այնքան անուշիկ կը հիւսես նոյն իսկ արձակ գրութիւններդ, ինչ արդեօք գտեր էիր ոգւոյս վայրագ հիշերուն մէջ քաջալերուելու արժան : անշուշտ կ'զգայիր քէ ես ալ քեզ նման բեկեալ մի սիրտ ունիմ վասն որոյ կը համակրէիր ինձ :

Ո՛ր էր քէ չ'մեկնէիր նախնի գրասենեակէդ, որպէս զի օգուտ քաղէի լուսամտի դիտողութիւններէդ գրեցիս հրատարակելէ առաջ : Այլ հիմա ճուր քո լինիս, երբ « Սփռվաճի Ռամկին »-ս ձեռնդ հասնի եւ հոն նշմարես դոյզն նշոյլ արժանեաց, վրասան եղիւ որ զայն կը պարսիմ ազնիւ անձնաւորութեանդ անխուսափելի ազդեցութեան :

Մնամ յարգանքով

ՄԻՀՐԱՆ ՅՈՎՀԱՆՆԵՍԵԱՆ. (1)

ԵՐԿՐԻ ՄԸ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ

Երկրի մը տնտեսական զարգացումն է հարստութեան աճումն ի նմա իւր այլ եւ այլ ձեւոց ներքեւ, եւ հարստութիւն է ինչ որ մարդոց պէտքերը կը գոհացնէ, ազգի ազգի վայելուճներ կը հայթայթէ նոցա, ցաւեր ու կարօտութիւններ կը բառնայ, հեշտ կը գործէ կեանքը, կը դիւրէ աշխատութիւնը : Մարդկային ճարտարութեան, այն է մարդոյն իրիւրեան եւ իմացական կարողութեանց բնութեան զօրութեանց հետ միացեալ եւ իւր իսկ կերտած գործիքներով զօրացեալ գործունէութեան արգասիքն է հարստութիւնը :

(1) Յաջորդ թուով պիտի պատասխանենք սոյն գեղեցիկ ու սրագին նամակին, զոր հրատարակեցինք իրեւ հասուած գրական : Ե.

ուրիշ բառերով, երկրագործութեան, ձեռագործական եւ ազատական արուեստը ու վաճառականութիւն կը հաստենայն բազմազան օգտակարութիւնքն, ի գործ կը դնեն այն բազմազգի ծառայութիւնքն, որք երկրի մը հարստութեան տարերքը կը կազմեն, նորա բնակչաց պիտոյքը լնլով եւ ընծայելով նոցա բիւրակերպ գոհունակութիւններ:

Այո՛, պէտք է որ մարդոց մի մասն զբաղի հերկելով ու մշակելով զերկիր, սերմանելով ու քաղելով, այլք՝ հանքերն ու անտառները չահագործելով, կամ որսալով ծովուց ու գետոց մէջ, որպէս զի արտադրեն այն նիւթերն որք ուղղակի կամ անուղղակի կերպով պիտի լինին մեզ սնունդ, հանդերձ, բնակարան, կահ ու գործի. պէտք է որ ոմանք աշխատին նիւթոյն վրայ եւ այլք մարդոյն վրայ, նոքա՝ զնիւթ, սոքա զմարդ ազնուացնելու, կատարելագործելու, ձեւակերպելու եւ օգտակար լինելու վիճակի մէջ դնելու համար. պէտք է որ զանազան արհեստաւորներ գործեն, ոմն զմետաղ, ոմն զփայտ, ոմն զքար, սա անասնոց բուրդը կամ մորթը, նա բուսոց հունտը կամ թելը, մին տարրալուծէ յօդուածոյ մարմինները, միւսը միաւորէ տարերքն ու մասունքն, որպէսզի նախնական նիւթը՝ ճարտարութեամբ կերպարանափոխեալ՝ լինի բաղձացեալ պիտանի իրն ի ձեռս կարօտողին. պէտք է որ լինին կառավարող, ուսուցանող, քարոզող, գրող կամ խօսող, հոգւոյն թէ մարմնոյն ակտերը բուժող, անհատից կամ ընկերութեան իրաւունքները փաստաբանող, բնութիւնն ու մարդն ուսումնասիրող, ֆիզիքական եւ բարոյական աշխարհաց օրէնքներն հետազօտող ու գըրեալ օրինաց կիրառութիւնքն հնարող մարդիկ, որպէս զի մարդը մոռք ու մարմնով, իբր անհատ եւ իբր ընկերութիւն, զօրանայ, ազնուանայ, եւ տակաւ լաւագոյնս ճանչելով զինքըն ու զտիեզերս, լաւագոյնս կարենայ խորհիլ իւր երջանկութեան պայմաններն ու լաւագոյնս կարենայ յօգուտ իւր ի կիր արկանել բնութեան ոյժերն ու գանձերն, պէտք է վերջապէս որ մարդոց մի մասն ալ իւրեան սեփական գործ ընէ արտադրիչն ու սպառիչն հաղորդակցութեան մէջ դնել, ինչ որ աւելորդ կայ մի տեղ՝ փոխադրել անդ ուր կը պակսի այն,

ուրոյն ուրոյն աշխարհաց արդիւնքն սփռել ընդ բովանդակ երկիր ու բերել միմեանց մօտ անհատից ու ազանց կարողութիւնքն ու կարօտութիւնքն, որպէս զի դիւրաւ կատարուին փոխանակութեան ու զբաղմանց բաժանման տնտեսական մեծ երեւոյթք եւ օգտակարութիւն ստանան բազում իրք որք՝ առանց տեղափոխման միջոցի կամ ժամանակի մէջ պիտի մընային անպէտ, անօգուտ։ Ահա ինչպէս մարդկային ճարտարութեան զանազան ձեւք հարստութիւնը կ'ստեղծեն ու կը սփռեն երկրի վրայ։ Երկրի մը մէջ ապա հարստութեան աճումը կամ, որ նոյն է, երկրի մը տնտեսական զարգացումը կախումն ունի նոյն երկրի ճարտարութեան զարգացումէն, եւ ինչ որ կը նպաստէ այս վերջնոյն՝ կը նպաստէ տնտեսական զարգացման։ միոյն եւ միւսոյն յառաջացման պայմանք նոյն են, թո՛ղ մի երկրի մէջ երկրագործութիւնը զարգանայ, թո՛ղ ծաղկին արուեստք, թո՛ղ դիւրութիւն ու ընդարձակութիւն ստանայ վաճառականութիւն, եւ ահա՛ երկիրն մըտած է տնտեսական փայլուն ու նախանձելի կացութեան մէջ։

Տեսնենք ապա համառօտիւ ո՞րք են ճարտարութեան կամ տնտեսական զարգացման նպաստամատոյց պայմանք։

Անտարակոյս առաջին պայման մ' է սեփականութիւնը։ Սեփականութիւնն արդար է նախ, զի չէ կարելի ուրանալ բնական անբռնարարելի իրաւունքն զոր ունի ոք իւրացնելու եւ ըստ իւր կամաց գործածելու զարդիւնս իւր վաստակոյ, եւ յետոյ օգտակար է, վասնզի ստացման տենչը զմարդ կը մղէ յաշխատութիւն եւ յարտադրութիւն։ Բայց հարկ է որ սեփականութիւնն յարգուի ամենուն կողմանէ եւ յափշտակող ձեռներ չգան կորզել ստացուածքն իւր օրինաւոր տիրոջ սփռն։ ամէն տարերք ունի աներկեւան անկասկած լինելու թէ կարող է վայելել ընդ միշտ յապահովս այն հարստութիւն զոր արդիւնաւորեց իւր քրտամբ կամ զոր ստացաւ իբրեւ ժառանգութիւն կամ իբրեւ նուէր նախկին տիրոջ ազատ հաճութեամբ։ Ապա աշալուրջ Ոստիկանութիւն եւ անաչառ Արդարութիւն, արդիւնելով հարստահարութիւնն, իրաւանց բռնարարումն, անհատէ առ անհատ ի գործ գըրուած յափշտակութիւնքն ու զրկողութիւնքն, պատուհասելով

խարդախը, գողն ու հուզկահարն ու ապահովելով անց-
նիւր ումեք իւր սեփական բարեայ անդորր վայելումն, թոյլ
կուտան որ սեփականութեան սկզբունքն յառաջ բերէ իւր
բոլոր արգասիք: Սեփականութեան հետ աշխատողն ունի ի-
րաւունք մ'ալ, նոյնքան նախնական, բնական, արդիւնաւէտ
որքան ստացման իրաւունքն: այն է աշխատութեան ազա-
տութեան իրաւունքը: Մարդիկ կարողութեամբ ու ճաշակ-
ներով տարբեր լինելով յիրերաց, ամէն ոք զայն գործ լա-
ւագոյնս կը կատարէ որոյ համար ունի բնական կամ ստա-
ցական առաւելագոյն յարմարութիւններ, եւ որոյ համար
կ'զգայ յինքեան հզօրագոյն բերում մը կամ կոչում մը: Մար-
դքն ապա ազատ պարտի լինել իւր ասպարիզի ընտրութեան
մէջ, ազատ ստանձնելու ընկերութեան հաւաքական գործէն
այն բաժինն որ հաճոյ է իրեն, եւ կատարելու զայն որպէս
եւ կամի: Աշխատութեան ազատութիւնն պայման մ'է ճար-
տարութեան զարգացման: Այնու ամէն առաքաբէշներու մէջ
յերեւան կ'ենեն տաղանդներ, հիանալի կարողութիւններ,
եւ արուեստք կը զարգանան օր քան զօր ընդունելով նորա-
նոր կատարելագործումներ: Ի հնումն, ինչ ինչ երկիրներու
մէջ, ժողովուրդը կը բաժնուէր որոշ դասերու, այնպէս որ
ընտանիքն որդի ի հօրէ հովիւ կամ մշակ էր, ձեռագէտ կամ
վաճառական, քուրմ կամ զինուոր: Ի՛նչ արգել, ի՛նչ պատուար
կազնուած յառաջագիւտութեան առջեւ: Ի՛նչ կոչումներ կը
չքանային, սրպիսի տաղանդներ ընդ ծնանիլն անդէն կը
մեռնէին այդ ընկերութեանց մէջ: Եթէ ֆրանքլին ծնէր այդ-
պիսի միջավայրի մէջ, աճառագործ մը պիտի լինէր, եթէ
Սդիֆէնսըն՝ հանքագործ մը պիտի մնար, եթէ Լավուազիէ՝
վաճառական մը, եթէ Սեքստոս Ե՝ խողարած մը: Ինչ ար-
գելք նաեւ միջին դարու արհեստաւորաց կազմակերպեալ մարմ-
նոց դրութիւնն՝ որ շարունակեցաւ մինչ ի սկիզբն դարուս,
եւ եւս աւելի մեր երկրին մէջ: Ոչ մի ազատութիւն թողուած
արուստաւորին՝ հնարելու, ճարտարամտելու, նորութեան
մը կամ բարեփոխման մը նախաձեռնութիւնն ունենալու. միշտ
մի՛ եւ նոյն տիպն անայլալակ կը ձեւակերպի ամէն վարպետի
ձեռին տակ. ու վարպետներու թիւն է սահմանափակ մէն

մի քաղաքի համար, այդ շրջանակէ ներս թափանցել կարենալու համար հարկ է ընուլ դժուարին ու յաճախ բազմաց համար անհնարին պայմաններ: Պէտք չէ ուրեմն զարմանալ որ այդ դրութեան բարձումէն ի վեր, աստ եւ մանաւանդ յԵւրոպա, արուեստք ստացան զօրաւոր մղում եւ մեծ թռիչ: Սակայն աշխատութեան վայելած ազատութիւնը կատարեալ չէ, ցորչափ մնան ինչ ինչ սեղմումներ, ինչ ինչ դժուարութիւններ գործողին առջեւ, ցորչափ մնան մենավաճառներ, որք գործունէութեան այս կամ այն դաշտը սահմանաւորեն՝ ումանց միայն առանձնաշնորհումն ընելով զայն, եւ այսպէս ոչ միայն ինչ ինչ ճարտարութեանց համար անձկացնեն աշխատութեան ազատութիւնը, այլ եւ արգելուն մրցումը որ տնտեսական յառաջադիմութեան, արտադրութեանց առատութեան, ազնուութեան եւ աժանութեան անհրաժեշտ պայմաններէն մին է: Դարձեալ, ցորչափ փոխանակութիւնը ազատ չլինի, չէ կարելի նկատել աշխատութիւնը կատարելապէս ազատ, վասնզի փոխանակելը, առեւտուրն աշխատութեան մի եղանակն է: Ապաքէն այս մասին կարծիքները բաժնուած են. երկրի մը տնտեսական զարգացման Ազատ-փոխանակութիւնն է նպատաւոր թէ արգելիչ կամ սաշտպան դրութիւնը, կամ, այլ բառերով, երկրի մը հարստութեան աճման տէսակէտով լաւ է որ անարգել մտնեն նորա նաւահանգիստներուն մէջ օտար երկրաց ընտկան կամ արուեստական արդիւնք, թէ արգելուին նոքա, ամբողջապէս կամ մասամբ, կամ գէթ ենթարկին ծանր մաքսերու: Հմուտ եւ խորաքննին տնտեսագէտք կը հաստատեն Ազատ Առեւտրոյ առաւելութիւնն: Երկիր մը կ'ըսեն չէ կարող կատարելապէս անկախ լինել օտարէն տնտեսական տեսակէտով. մէն մի երկիր ունի իրեն յատուկ արտադրութիւններ որք կը պակսին այլոց եւ որոց սակայն սոքա կը կարօտին անհրաժեշտ: Ընչ պիտի ընէին, զոր օրինակ, Արեւմտեան Եւրոպայոյ աշխարհներն եթէ չստանային դրսէն բամբակը, խաւովն, թէյը, քէնքինան, քարիւղը, եւն. յետոյ, օտար ճարտարութեան մրցակցութենէն զերծ՝ ազգային ճարտարութիւնք կ'իյնան թմրութեան մէջ ու կը մնան յետադէմ: Նոյն իսկ նոքա պէտք ունին նիւթոց զոր օտարը

միայն կրնայ մատակարարել լաւ կամ գլխաւորապէս . բայց աստի , արուեստագետք ոմանք միայն պաշտպանուելով՝ ամբողջ ժողովուրդը կը դատապարտուի գէշ ու սուղ գնել ինչ որ օտարը պիտի մատուցանէր ազնիւ եւ աժան . վերջապէս , կ'ըսեն , ժողովուրդ մը՝ փոխանակ ջանալու մշակել ճարտարութեանց ամէն տեսակներն՝ թո՛ղ ամիոփէ իւր ոյժն ոյն տեսակաց վրայ որոց համար ինքն եւ իւր բնակավայր ունին մասնաւոր պատշաճութիւններ , եւ լինելով գերազանց նոցա մէջ՝ նոքօք հակակշռէ իւր պակասութիւններ , բաւ է որ երկիր մը ջանայ ունենալ հարստութիւն փոխանակելու այլոց հարստութեան հետ : Պէտք է խոստովանիլ թէ գոռարին է հերքել այս փաստեր : Եւ մեծածոխ ու ճարտարարուեստ Անգլիոյ օրինակը , որ Առեւտրոյ բացարձակ անկախութեան դրութիւնն է ընդունած Յժ տարիներէ հետէ , պատկառելի կը չիւ մը կը յաւելու նոցա վրայ :

Մարդն հաստելու , կերտելու համար կը կարօտի գործեաց , եւ կատարելագործեալ գործիք են մեքենայք : Սոքա մեծ գեր ունին երկրի մը տնտեսական յառաջագիմութեան մէջ , եւ վերջին յիսուն տարիներու մէջ Եւրոպական ճարտարութեան հիանալի զարգացում արդիւնք է մեծաւ մասամբ նորանոր մեքենայից հնարման եւ գործածութեան : Թող երկրրի մը ճարտարութիւնն որ կուզէ յառաջագէտ նկրտիլ օգուտ քաղէ ապա ի նոցանէ , որք անխոնջ եւ տնվարձ գործաւորներ են եւ որոց օգնութեամբ կարող կը լինի մի մարդ հազարաւոր մարդոց գործը կատարել : Ո՞վ ստեղծեց մեքենայները .— անտարակոյս մարդկային հանճարը գիտութեամբ զօրացեալ , կը տեսնուի թէ գիտութիւնն առաջնորդելով ի գիւտ մեքենայից՝ կարելոր է տնտեսական զարգացման համար , բայց կարեւորագոյն է՝ վասնզի կը կատարելագործէ ամէն արտադրութեան առաջին գործիչը , մարդը , նորա իմացական կարողութիւնքն զօրացնելով , բարոյական յատկութիւնքն ազնուացնելով , նորա ձեռն աւելի ճարտար , միտքն աւելի հնարիմաց գործելով եւ կարող առնլով զինքն յղանալ արտադրութեան լաւագոյն սլայմաններն ու դիւրագոյն եղանակներն : Գիտութեան տնտեսական տեսակէ-

տով ունեցած աւագ կարեւորութիւնն քաջ ըմբռնելու համար՝ բաւ է միմեանց հետ բաղդատել ճարտարութիւնքն երկուց աշխարհաց որոց միոյն մէջ մոռաւոր մշակութիւնն զարգացեալ լինի, միւսոյն մէջ յետնեալ անխնամ պիտի տեսնէք միոյն մէջ արուեստ եւ վաճառականութիւն ծաղկեալ ու գործօն, եւ ժողովուրդն՝ մեծատուն, միւսոյն մէջ ամէն ինչ մնացած ի նախնական վիճակի, եւ ժողովուրդն բազմակարօտ, բազմաթիւ օգտակարութիւններէ զուրկ եւ անձանթ խի նոցա:

Տաղանդք, զոր գիտութիւնը կը կազմէ, եւ մեքենայք, նոյնպէս արդիւնք գիտութեան, դրամագլուխներ են, եւ դրամագլուխն իւր այլ եւ այլ ձեւերով ճարտարութեան երբեակ գործիչներէն մին է: Ամէն գործոյ համար դրամագլուխ հարկաւոր է, այսինքն՝ ընդհանուր կերպով խօսելով՝ առձեռն պատրաստ հարստութիւն մը զոր մարդ ի գործ կ'ածէ գիւրեւր համար այլ հարստութեանց արտադրութիւնը:

Դրամագլխոյ աղբիւր խնայողութիւնն է, եւ ել կրի մը մէջ խնայելու մեծ գիւրութիւն կ'ընծայեն ժողովրդեան խնայողութեան սնտուկի նման դրամատունք որք ժողովրդի յաւելցուցած փոքր գումարներ կը հաւաքեն ու կը շահագործեն, այսպէս միանգամայն վարկի աղբիւր մը գոյացնելով ի սէտս անոնց որք արտադրական կարողութիւններ ունին, իսկ դրամագլխոյ կը կարօտին արդիւնաւորելու համար վանոնք: Վարկի այլ եւ այլ հաստատութիւնք առեւտուրն ու ճարտարութիւնը երազող ընտիր միջոցներ են, սոքա միմեանց հետ յարաբերութեան մէջ կը դնեն աշխատութիւնն ու դրամագլուխը, որք յաճախ կը գտնուին բաժանեալ եւ հետեւապէս տկար ու ամուլ, եւ միմեամբք կը զօրացնեն զնոսա: Առանց վարկի կարող ձեռքը կը գօսանայ, արգաւանդ դաշտը փուչերով ու տատասկներով կը ծածկուի, հնարագէտ հանճարը կը թօշնի անգործ:

Սակայն այս ամէնն անբաւական է, եթէ կը պակսի մի երկրի մէջ միջոցք փոխադրութեան, խճուղիներ, ջրանցքներ, երկաթուղիներ ու սոքա իբր կենսատար երակներ են որք կը շրջին մի երկրի մարմնոյն մէջ: Երբ կը պակսի գիւրութիւնը փոխադրելու արտադրեալ հարստութիւնն հոն ուր

պէտք կայ անոր, ի՞նչ կը յօժարի արտադրել. ո՞չ ապաքէն հաղորդակցութեան միջոցներէ զուրկ տեղեաց մէջ դիզուած հունձքն յաճախ կը փտի ընդունայն. Այդ երակաց չգոյութեամբ՝ չքաւորութեան մէջ կը տառապի ժողովուրդ մ'որ կրնար շնորհիւ իւր հողոյն կամ իւր ընդունակութեանց վայելել ճոխութիւն. բայց սպառիչք չատ հեռու են, նաւահանգիստք ու եղադք չատ հեռու. միջոց-արդեւեքը կ'սպաննէ զինքը, վասնզի ջրանցքը, երկաթուղին չեն գար սպաննել այդ արդեւեքը: Այս, պէտք է հաղորդակցութեանց դիւրութիւնն յաւելուլ բոլոր այն պայմանաց վրայ զորոց խօսեցանք. այս, բոլոր այս պայմանք հարկաւոր են մի երկրի տնտեսական զարգացման համար:

Մ. ՍՈՐՐԱՖԵԱՆ

ԱՐՈՒԵՍ

Ընդհանուր դիտարկումք. — Ամենէն ընդհանուր առմամբ արուեստ բառն կ'ենթադրէ միշտ կանխամտածեալ հետեւութեան մի համար գործածուած մէթոտ մը, պայմաններու ամբողջութիւն մը: Այսպէս սահմանեց զայն Լիդդընէ, «Մէթոտի մը համեմատ բան մը չլինելու եղանակ». եւ ժուպէր գրած է. «Արուեստն տեսականի վերածեալ ճարտարութիւնն է»: Յունական բառն τέχνη, լատինականն ars, գերմանականն kunst նմանօրինակ առում մ'ունին, կը նշանակեն միանգամայն մէթոտ մը եւ ճարտարութիւն մը. կրնայ ըսուիլ, զորօրինակ, խոհարարին արուեստն, վիրաբուծին արուեստն, սպակեգործին արուեստն, ինչպէս քերթողին կամ երաժշտին արուեստն: Բացարձակ եղանակաւ մը եւ ի հակառակէն քնութեան՝ Արուեստն կ'ընդգրկէ ամեն ինչ՝ որ ի գոյ լինելու համար՝ կը պահանջէ մարդոյն կամքին՝ ձեռքին՝ մտքին միջամտութիւնն: Բայց զգացման եւ երեւակայութեան կարգին մէջ մարդկային գործունէութեան յայտնութեանց վերապահուեցաւ մանաւանդ այս բացատրութիւնն եւ էպէս Արուեստ բառով կ'հասկցուն այն հինգ մեծ

Արուեսներն որոց մէջ կեդրոնացեալ են դար ըստ դարէ մարդկութեան զգացումներն, յուզումներն, խորհուրդներն. Բանաստեղծութիւն, երաժշտութիւն, ճարտարապետութիւն, փանդակագործութիւն եւ նկարչութիւն: Վերջապէս աւելի անձուկ իմաստով սովորութիւն եղած է Արուեստ բառով նշանակելու՝ ընդհակառակն մատենագրութեան եւ գեղեցիկ դըպրութեանց՝ ստեղծագործութեան երեք կարգերն որք մեզ կ'ուղղուին աչաց միջոցաւ, այսինքն, ճարտարապետութիւն, փանդակագործութիւն, նկարչութիւն, եւ ի սոցանէ՝ ածանցեալքն, որք կ'օգուին նաեւ անդրիաստեղծական արուեստ, եւ ծրագրական արուեստ: Երբ Արուեստի պատմութեան վրայ խօսուի, այս կարգի յիշատակարանաց կ'անարկուի մասնաւորապէս: Արուեստի տեսականութեան՝ ծագման՝ նպատակին էութեան վերայ եւ արուեստից դասակարգութեան վերայ փիլիսոփայք յարուցած են միշտ անվերջանալի վիճաբանութիւններ: Մեք առաջադրած չեմք այդ վիճմանց պատկերն դնել հոս, եւ ոչ ալ ատոնց քննադատութեամբն զբաղիլ: Զպիտի քննեմք, զորօրինակ, թէ «արուեստն սատուածայնոյն արտաքին յայտնութիւնն» է՞ թէ ոչ, բացարձակ եւ եւ նախնական տիպարի մը, իրաց նախագոյ գաղափարի մը կամ պատկերի մը կամ «Գեղեցկին մասնաւոր գոյացութեան» մը անհաւասար եւ անընդհատ խուզարկութիւն կամ իրականացումն է, եւ արուեստաւորին ջանքն պիտի լինի ձկաթիլ նկարագրելու ոչ թէ ծառեր, ձիեր մարդեր, այլ, ծառն, ձին, մարդն, այնպէս որ տեսակն կարելի լինի սահմանել, ինչպէս առաջարկուեցաւ, «արուեստի ստեղծագործութիւն մի»: Այս խնդիրներն գեղեցկագիտութեան կ'վերաբերին: Լոկ պատմական տեսակէտով պիտի գոհանամք աստանօր, համառօտիւ պիտի ծրագրեմք արուեստի բարեշրջութեան ընդհանուր պատկերն զանազան դարուց մէջ առ զանազան ժողովուրդս, եւ պատեհութեամբ իւրք պիտի նշանակենք այն կապերն որ յիրեար կ'կցորդեն զայնս եւ այն ընդհանուր գաղափարներն որ յառաջ վարած են մեծ բարեշրջութիւնն: Եթէ ուզեմք յանկարծուստ ըմբռնել պատմութեան մէջ արուեստի առաջին յայտնութիւնն, հարկ է բարձրանալ մարդկութեան

ծագմանց : Կ'տեսնուի որ արուեստն պահպանութեան բնագդման չափ բնական է մարդոյն , երբ կ'աշխատի նա իւր պիտոյից գոհացման կամ իւր պաշտպանութեան , արուեստ կ'ստեղծէ , զարդագործ է բրուտ ըլլալէ յառաջ . « Ի հարկէ արհեստաւոր է , բնագդմամբ արուեստաւոր է » : Այսպէս զարդարանաց ճաշակն կանխեց քան զհանդերձս , եւ մարդ ջանացած է անպատշաճ զարդերով պճնուլ զգեւելոյ պէտքն զգալէ յառաջ : Վէզէրի Սորաբնակաց (trogodyte) քարայրներուն մէջ գտնուած են յիշատակարաններ՝ որք կ'վերաբերին Եգիպտոսի ամէն հին արձաններէն անհամար դարեր աւելի վաղնջական արուեստի մը՝ ժամանակից այն թուականին՝ յորում հարաւային Ֆրանսայի անտառաց մէջ կ'ապրէր Թաւեղ Փիղն եւ իւր մարգագետնոց մէջ հռինգերն եւ վայրի ցուլերն : Դորդոյնի , Վիէնի , Կարոնի , Արիէժի , Շարանդի , Պիրէնեանց քարայրներն եւ ի Պէլճիգա Պոն-Աւլէսի եւ Կոյէի եւ յԱնգղիա Գրէսվէլի քարայրներն ցոյց տուին քարի , ոսկեր կամ փղոսկեր վերայ կայծքարով քանդակեալ պատկերներ որք կ'ներկայացունեն՝ մերթ զարմանալի հաւատարմութեամբ՝ անասուններ եւ մարդիկ , որսոյ տեսարաններ , ոտնաւորներ , թռչուններ , ձուկեր , սողուններ , բոյսեր , նաեւ զինուոց երախակալներ , կամ քանդակեալ եւ փորագրեալ իշխանութեան գաւազաններ : Այս պատկերներէն ոմանք (ինչպէս Դաինկէնի քարայրին արօտավայրին հռինգերն) այնպիսի ճարտարութիւն մ'ունին որ կ'չփոթէ զերեւակայութիւնն , մեծագոյն մասն անշուշտ դեռ խոսքն ստուերագիծերն , երկարածիգ մանկութեան մը անգեղեակ ծանրախօսութիւնն . բայց արուեստական բնագդումէ զատ ուրիշ ի՞նչ անուն կրնանք տալ այս խարխալմանց : Մատենի խեղճ սորաբնակին՝ որ կտոր մը փղոսկեր վերայ մամուլի պատկերն կ'ձեւէր՝ եւ Փիղիասներու կամ Ռափայելներու միջեւ ո՛չ թէ բնութեան՝ այլ սաստիճանի տարբերութիւն կայ : Անասնոց պատկերներն միշտ գերագոյն են քան զմարդկանն . եւ հետաքրքրութեամբ հարկ է դիտել որ նոքա գրեթէ բոլորովին կանհետին յղկեալ քարի ժամանակամիջոցին եւ արուրի դարուն մէջ , յորում զարդագործութիւնն կ'կայանայ միայն ուղիղ եւ շեղ գծերու տար-

բեր բաղադրութեանց եւ երկրաչափական յատակագիծ երու մէջ։ Սըր Ճոն Լիւպոք ապացոյց կ'համարի զայս ցեղական տարբերութեան մը արեւմտեան Եւրոպիոյ ժողովրդեան մէջ ի զանազան դարս։ Այսօր էսքիմացիք աւելի լաւ ծրագրող (dessinateur) են, մինչդեռ Բոլինեզիացիք՝ որ զանազան պատճառներով աւելի յառաջադէմ են՝ եւ յոյժ ճարտար իրենց արդուգործին եւ զինուոց շքեղութեան մէջ՝ չեն կրնար ծրագրել ոչ անասուն եւ ոչ մարդ։ Զոր օրինակ, իրենց կտումներն եւ իրենց զինուոց կաղապարքն արուրեայ դարուն զարդարանաց պէս փոխ առնուած են գրեթէ ամենքն ալ երկրաչափութենէն։ Արդարեւ անասնոց եւ տնկոց պատկերքն չեն պակսիր բացարձակապէս, այլ ամէն անգամ երբ կ'փորձեն զայնս թէ ծրագրութեան եւ թէ քանդակագործութեան մէջ, միշտ անհեթեթ եւ տձեւ են։ Բոլորովին հակառակն կ'տեսնուի առ էսքիմացիս. չենք գտներ առ նոսա ոչ միայն շնորհալից մետաղեայ օղերէն, ոչ մին այն երկրաչափական ստուերագիծերէն որ յայտանկարն են Բոլինեզիոյ, բայց նոցա զէնքերն ծածկուած են յաճախ անասնոց պատկերներով եւ որսոյ տեսարանօք։ Աւստրալիական ցեղերու մէջ անասուններ ներկայացնող անհեթեթ ծրագիրներ կ'գրտնուին, այլ ոմանք անկարող կ'թուին ըմբռնելու ամենէն յըստակ գրչական (graphique) պատկերներն. սակայն աստի չենք կրնար հետեւցունել թէ ծրագրով վերարտադրութեան ամէն կամէութիւն, գրչական նմանութեան ամէն բնազդուն տարօրինակ ըլլայ անոնց համար։ Այսպէս Կափրացիք՝ որոց համար հեռանկարն մեռեալ տառ է, եւ որք ամենամեծ զըժուարութեամբ կ'ըմբռնեն ծրագիր մը, կ'սիրեն փորագրել փայտին մէջ անասնոց պատկերներ եւ կ'յաջողին իսկ. իրենց գործեաց երախակալքն յաճախ հաւատարմութեամբ կ'ներկայացունեն ընծուղտ, ջայլեամն, եւայլն։ Առ խափշիկս՝ որ թէեւ կեդրոնական եւ հարաւային Ափրիկէի բոլոր ցեղերուն պէս յոյժ յետամնաց կ'թուին ամեն բանի համար որ արուեստի գործ է, կ'գտնուին զմարդիկ ներկայացնող կուռքեր եւ որ կ'վերարտադրեն «այլանդակ հաւատարմութեամբ խափշիկ ցեղին նկարագիրներն»։

Նախապատմական դարերու կամ վայրենի ժողովրդոց յիշատակարաններէն՝ որք լուրջ դասակարգութեան մը չեն յանգիր, կարելի է միայն հետեւեալ եզրակացութիւնն հանել. մարդն նոյն իսկ վայրենի վիճակի մէջ եւ քաղաքակրթութեան ամենախոնարհ աստիճանին մէջ իրեն յատուկ բնազդում մ'ունի զոր կրնամք զոչնակսն թուազդրումն կոչել, եւ այս բնազդումն որ բոլորովին հաստատուած է՝ կ'ըովանդակէ ի սերման բոլոր ապագայ զարգացմանց շարքն: Յայնմ հետէ արուեստն մարդկութեան մտաւորական գործունէութեան ինքնածին յայտնութեանց մին կը լինի, լեզու մի՝ որով պիտի թարգմանէ նա ցորչտի կարող լինի վերլուծելու եւ ընդհանրացունելու՝ իւր անգիտաբան քաղձանքներն եւ իւր դրական հաւատալիքներն, եւ պիտի բացատրէ հրաշալի դիւրաթեքութեամբ եւ անհամեմատ ուժգնութեամբ բոլոր քաղաքակրթութեան զանազան աստիճաններն, մարդկային հոգւոյն բոլոր յաջորդական վիճակներն: արուեստի պատմութիւնն կ'ցուցանէ թէ ինչպէս ժողովրդոց մէն մի ջոկին մէջ առաջին սերմն զարգացած է կլիմայական, ընկերական, քաղաքական, բարոյական եւ կրօնական պայմաններու ազդեցութեան ներքեւ, եւ ի սոցանէ ամենուն մէջ հասած է իւր կատարեալ բարգաւաճման, եւ բուն պատմութեան երեւումն սկսեալ կրնամք հետեւիլ այս զարգացման սահմաններուն, եւ ճշմարտապէս արուեստ անուան արժանի գործոց արտադրութեան եւ նոցա անհուն զանազանութեանց մէջ կրնամք որոշել հաստատուն օրինաց ազդեցութիւնն: Արուեստի պատմութեան գլխաւոր բաժանումներն եւ տիրող գիծերն ցուցանելէ յառաջ անօգուտ չ'պիտի լինի ի յուշածել աստանօր արդի խորհողաց առաջարկած ամենէն կարեւոր դրութիւններն իբրեւ ուղղութիւն ծառայելու համար իւր զարգացման ուսումնասիրութեան մէջ: Երեք գրութիւններն միայն կ'յիշեցնեմք, Հէկեւի, Հէրպէրդ Սիլեստրի՝ եւ Թէնի, որք էական կարեւորութիւն ունին: Հարկ չէ ընդունիլ Հէկեւի դրութիւնն եւ նորա բանաձեւն այնպիսի գաղափարի մը նկատմամբ որ կ'հետազօտուի, կ'զսնուի, անոր քան զչափն կ'անցունէ, խորհելով թէ իւր արուեստական բարե-

չըրջութեան տեսականութիւնն (theorie) ամենէն բեղմնաւոր եւ ամենէն գեղեցիկ ընդհանրացմանց մին է : Գլխաւորաբար արուեստի ընդհանուր պատմութիւնն հետաքրքրող մասերն պիտի քննեմք այս համառօտ ծրագրոյն մէջ : Այս աշխատութեան մէջ առաջնորդ պիտի առնուիք Պէնարի ընտիր Գեղեցկագիտութիւնն : Ըստ Հէկէլի՝ գեղեցկագիտութեան արուեստի բոլոր ձեւերն իրենց սկզբունքն կ'առնուն իրենց յայտնած գաղափարէն եւ թէ այս գաղափարն՝ ճշմարտապէս հաստատուելու համար՝ պէտք ունի այդ ձեւոց մէջ իրականանալու : Ուստի զարգացման մէջ մի աստիճանի իրական ձեւ մը կ'համապատասխանէ . գաղափարին կատարեւագործութիւնն իբրեւ հիմն հաւասարապէս ձեւի կատարեւագործութիւնն յառաջ կ'ընթերցէ, եւ մէն մի դարու գաղափարն իւր պատշաճ եւ յարակից ձեւն կ'գտնէ միշտ : Արուեստի պատմութեան մէջ Հէկէլ կ'որոշէ երեք մեծ մասնաւոր ձեւեր որք համապատասխան են գաղափարի երեք ժամանակամիջոցներու կամ ընդհանուր քաղաքակրթութեան երեք վիճակներու : Առաջինն խորհրդանշանական (symbolique) ձեւն է . իմացականութիւնն դեռ անկարող է բարձրանալ ի վեր քան զընութիւն, կ'սպառի ապարդիւն ջանքերով իրականութեան բացատրել տալու համար անորոշ եւ տարտամ՝ յղացումներ, կ'ապականէ եւ կ'թիրէ իրական աշխարհի ձեւերն զորս կ'ըմբռնէ իբրեւ մտացածին յարաբերութիւններ : Փոխանակ բաղադրելու, եւ ի մի ձուլելու ձեւն ու գաղափարն, վեր ի վերոյ մերձեցումն մը միայն կ'յաջողի . բնական զօրութեանց կամ անձնաւորութենէ զուրկ բարոյական վերացմանց անհեթեթ եւ անճոռնի պատկերներ կ'ձեւակերպէ : Խորհրդանշանաւորութիւնն առաւել Արեւելից արուեստն է : Թեոյ կուգայ դասական ձեւն : Գաղափարն իւր բնութեամբն իսկ հանապազ չ'կրնար մնալ վերացման եւ անորոշ վիճակի մէջ : Իմացականութիւնն՝ սկիզբն ազատ գործունէութեան՝ կ'արժի զինքն շրջապատող բաներէն . իւր ձեւերն բնութենէն փոխ առնելով կ'գաղափարացունէ զնիւթն, եւ կը յաջողի հասնիլ գաղափարին եւ նորա արտաքին յայտնութեան կատարեալ ներգաշնակութեան, հաւասարակշռութեան, պատշաճաւոր-

րութեան, եւ պայծառ գեղեցկութեան: Յունական գեղեցիկ դարուն արուեստն է այս: Այլ միտքն չ'դադրիր այս ձեւոյն վերայ, առաւել ներքին գոհունակութեան մը զհետ կ'անդի, կ'անդրադառնայ յինքեան, իւր վեհագոյն առարկայն ջինջ եւ կատարեալ գեղեցկութիւնն չէ այլ եւս, տակաւ առ տակաւ կ'հոգիացունէ իւր իտէականն, գիտակցութեան ներքին աշխարհին մէջ կ'ստեղծարկէ եւ կը գտնէ իւր ճշմարիտ միութիւնն եւ իւր գաղափարային գեղեցկութիւնն: Դասական արուեստին միութիւնն կ'ստորտակէ, ի բաց կ'վարէ զամէն ինչ որ սահման կ'որոշէ, եւ բոլոր ձեւոց մէջ կ'փնտռէ իւր ներքին յղացմանց արտայայտութիւնն: Վիպական ձեւն է այս, եւ վիպական արուեստն քրիստոնէական արուեստն է: Անխոնջ նախամեծարութեամբ կ'սպասկերացունէ մարդացէ, Աստուծոյն, նորա մօրն եւ իւր աշակերտաց, եւ Ս. Հոգւոյն բաժանակից անձանց պատմութիւնն: Մարդացեալ եւ ի խաջին չարչարեալ Աստուածն տառապանաց անհուն արժէք կուտայ, արուեստն կ'հաճի ընդ այն, եւ մահն՝ որ առ Յոյնս պարզ անցք մ'էր յաշխարհ մի աներկիւղ, անարհաւիր, թատերական արժէք կառնու քրիստոնէական արուեստին մէջ յաւիտենական դատապարտութեան գաղափարովն: Բնութիւնն անհետ կը լինի, կ'մեկուսանայ ստորին յատակագծի մը խորշին մէջ, «Տիեզերք կ'թանձրանայ ի մի կէտ, մարդկային հոգւոյն վառարանին մէջ»: Եւ հոգին իւր Աստուծոյն հետ միանալու միակ խորհրդովն վարեալ ցոյց կուտայ «վաղեմի դիւցազնութենէ բոլորովին տարբեր դիւցազնութիւն մը, դիւցազնութիւն հյութեան եւ հպստակութեան»: Յայնմհետէ արուեստն աւսայայտութիւնն կ'փնտռէ հունապէս առաւել ճոխ կ'լինի քան դասական արուեստին մէջ եւ վաղեմի բանաստեղծութեան մէջ, կենաց բոլոր աստիճանքն, բոլոր երեւոյթներն, մարդկութիւնն ամբողջ անսպառելի նիւթ կ'լինի արուեստի պատկերացմանց: Չպիտի երկնջի այլ եւս ընդունելու զիրականն իւր անկատարելութեամբք եւ տգեղութեամբքն, տակաւ կ'հեռանայ ուղատ եւ խաղաղիկ առուգութենէն, բարգաւաճ մանկութենէն ընդ

որ հաճած էր դասական արուեստն : Այլ ցորչալի կ'տկարանայ հաւատքն , արուեստաւորին անձնաւորութիւնն ի տեսարան կ'մտնէ եւ իբր էական նիւթ կ'գտնէ յինքեան այն առաքինութիւններն որ կ'հոսին իւր սկզբունքէն եւ յորում կը յաղթանակէ մարդկային գործունէութիւնն . պատիւ , սէր , հաւատարմութիւն , քաջութիւն . վիպական աւպէսակախութեան բոլոր զգացումներն եւ բոլոր պարտքերն . զայս ահա Հէկէլ կ'կոչէ երկրորդ շրջանակն , վիպական արուեստին երկրորդ ժամանակամիջոցն : Երրորդն «անհատական մասնաւորութեանց եւ նկարագիրներու ակներեւ եւ կամ արտաքին անկախութեան» շրջանն է : Անձնաւորութիւնն իւր զարգացման ծայրագոյն կէտին հասնելով՝ անհատական բնագոյնին քան զնիւթն գեր ի վերոյ կանցանէ : Յայնմհետէ ամեն ինչ կախումն պիտի ունենայ արուեստաւորին կամքէն , երեւկայութենէն , եւ տաղանդէն . բացարձակ տէր կանգնի բովանդակ իրականութեան , զառարկայս կ'պատկերացունէ նոցա շօշափելի եւ կենդանի իրականութեան մէջ . կ'հաճի ծառայական նմանութեանց . արուեստն այլ եւս գերագոյն ճարտարութիւն մ'է պատկերացնելու համար տեսանելի երեւութիւն բոլոր գաղտնիքներն սրոց վերայ կ'կեդրոնանայ ուշադրութիւնն , եւ դիպուածակախին սահմանին մէջ պիտի յայտնուի վիպական արուեստին կործանումն : Եւ ըստ Հէկէլի՝ երբ արուեստն այս կէտին հասնի , իւր ճակատագիրն կրնայ լրացեալ համարուիլ :

Թարգմ. ԵՐՈՒԱՆԴ ԱՆԴՐԷԱՍԵԱՆ

ԴԻԻՑԱԶՈՒՆՔ ԱՇԽԱՏՈՒԹԵԱՆ

Ի ԳԱՄԻՅԼ ՖԼԱՄԱՌՈՒՆԷ (*)

Պարոնայք .

Երկրիս վրայ երկու տեսակ փառք կայ . մին եւ ամենէն փայլունն այն է , զոր ստացած են փառասէր մարդիկ ազ-

(*) Աւելորդ է ըսել թէ մեծանուն աստեղագէտ Գամպլ Ֆլամաուիօնի սոյն ընտիր բանախօսութիւնը՝ Պէրպէրեան տը-

գաց գլուխը անցած՝ մարտկաց բանակներով, և որք իրենց եղբարց արիւնը թափելով կը տիրեն օտար երկիրներու, իրենց իշխանութիւնը և համբաւը հաստատելով « իրաւունքն հզօրագունին է » առածին ահաւոր հիման վրայ, միւսն և համեստագոյն փառքը մարդկութեան բարերարաց կը վերաբերի, այն բարերարաց՝ որք աշխատեցան ոչ իրենց անձնական շահուն՝ այլ մեր գիտութեանց ասպարէզն ընդլայնելու, մարդուս միտքը բարձրացնելու և զայն իր կաշկանդումներէն ազատելու համար : Ահա այս կարգի մարդոց վրայ խօսիլ կը բաղձամ այսօր :

Գիտութեանց դժուարագունին եւ ընդարձակագունին՝ աստեղագիտութեան ինձ ներշնչած երախտագիտութիւնն ու հիացումն կը պարտաւորեն զիս, Պարոնայք, բանալ ձեր առջեւ մեծանուն աստեղագիտաց յարգելի պատկերներուն տեսարանն (panorama), որոց կը պարտաւորիմք տիեզերագիտութիւնը : Դուք եւս ինձ հետ կը ճանչնաք որ այն ըսքանչիւ արդիւնք՝ զոր գիտութիւնն յառաջ բերած է մեր օրերը, անբաւ տքնութեանց, բազում աշխատութեանց ու տառապանաց պտուղն է : Գիտութեանց ասպարէզն եւս մի ճակատովայր է, ուր կան մեռեալներ եւ վիրաւորներ, սակայն այս ամենը ճշմարտութեան յողթանակին համար է, ոչ թէ մտացածին խորհրդոց (utopie), հաճոյից ու փառասիրութեան համար :

Արդի աստեղագիտութեան հիմնարկողաց մէջ առաջիններն են Կուպեռնիկոս և Գալիլէոս, որք իրարմէ հա-

պարանէն ի ըյս ընծայուած Դիցագունի աշխատքեան գրքէն տարբեր երկասիրութիւն մ'է : Պարտք կը համարինք այս առթիւ յանձնարարել վերստին Տ. Գարակիւլեանի պատկերազարդ Դիցագունի աշխատքեան գործն ում ակնարկեցինք, եւ այլ ընթերցումն այնքան շահաւէտ է պատանեաց համար այս դարուն մէջ՝ ուր հոգիք այնքան հակամէտ են լքման :

Մ. Խ.

րիւրամեայ միջոցի ընդհատութեամբ տիեզերաց ճշմարիտ դրութիւնն անդրդուելի հիմանց վրայ հաստատեցին :

Կուպերնիկոս Լեհացի հացագործի մը որդին էր, որ ծնաւ 1472 ին և մեռաւ 1543 թուին . այս ստորին աստիճանէն իմացական ասպարէզին մինչև կատարը բարձրացաւ : Տասը տարեկանէն հայրը կորոյս, և տասնեօթն տարեկան էր երբ սկսաւ բժշկութիւն ուսանիլ : Բայց բժշկութիւն սորուած միջոցին իր ժամանակին աստղաբաշխական գրքերը կարդալու հաճոյք զգալով՝ անգուպ եռանդ մը ունեցաւ ի նոյն գիտութիւն : Քսան եւ վեցամեայ հասակին մէջ Հռոմ գնաց՝ ուր հռչակաւորն Ռէգիումոնտանոս իր աստղաբաշխութեան ուսուցիչն եղաւ, բայց քիչ ատենէն սպանուեցաւ յորդոց հեղինակի մը՝ որ իրենց հօրը երկերը խափելէնկատած էր : Երեսուն տարին դեռ չը լրացուած վերադարձաւ ի Լեհաստան, ուր Կանոնիկոս եղաւ : Այն ատեն Կանոնիկոսական պաշտօնը շատ հետամուտներ ունէր, առատ հասոյթով խաղաղ եւ անկախ կեանք մը ընծայելուն համար : Կուպերնիկոս այն պաշտօնին պարտաւորութիւնները կատարեց՝ ձրի խնամելով աղքատ հիւանդները, եւ աւելի մտադիր եղած իւր դիտարանին քան եկեղեցական արարողութեանց՝ ինքզինքն աստղաբաշխութեան տուաւ : Եւ նոյն ժամանակները՝ երեսնամեայ հասակին՝ տիեզերաց վրայ իր զաղափարները կազմելով Յեղաշոխութիւնք երկնային մարմնոց անուն հռչակաւոր գործոյն շարադրութիւնն սկսաւ :

Այս գործը բոլորովին հակառակ էր տիրող զաղափարաց եւ տիեզերական վարդապետութեան : Ուստի անոր հրատարակութիւնը զժուարին էր, չ'ըսեմ անկարելի : Մինչեւ այն ատեն՝ ի բաց առեալ Պիւթագորեան հին դպրոցն՝ ամենայն ոք երկիրը տիեզերաց կեդրոնն, եւ մարդը՝ ամբողջ արարչագործութեան սկիզբ եւ վերջ կը համարէր : Տասն ու հինգ դարերէ ի վեր ամեն հաւատք եւ զաղափարք այս տեսակ իրաց վրայ հիմնուած էին : Կուպերնիկոս զերկիրս իր

դարաւոր հիմէն խախտելով՝ նաւիրական կազմակերպութեան հարուած մը կուտար. դիւրին է ուրեմն ըմբռնել թէ որպիսի մի հակառակութիւնն պիտի յորուցանէր այս յեղափոխութիւնը : Նոր ճշմարտութիւնք միշտ այս ճակատագիրն ունեցած են եւ պիտի ունենան :

Ուստի Կոպերնիկոս չը համարձակեցաւ իր գիրքը հրատարակել : Երեսուն տարի սպասեց, և այս երեսուն տարուան միջոցին անդադար աչքէ անցուց իր գործը մանրազննելով անոր արժէքը : Որպիսի օրինակ նմանութեան, Պարոնայք, մեր արդի մատենագրաց, որք հազիւ կը խորհին առաւօտուն այն յօդուածին վրայ՝ զոր երեկոյին տպագրութեան պիտի տան :

Սակայն այս երեսուն տարիներէն վերջն ալ մեծանուն աստեղագէտը՝ միայն իր բարեկամաց և աշակերտաց աղաչանօք որոշեց հրատարակել իր գործը : Երբեմն կատակաբար կ'ըսուի, « Լաւագոյն է դիմել առ Աստուած քան սրբոց նորա », և ըստ այսմ Կոպերնիկոս իր գիրքը նոյն ինքն պապին նուիրեց. ձօնն արժանապատուութեամբ լի էր : « Եթէ մի քանի տղէտ ու թեթեւամիտ մարդիկ, կըսէր նա, Ս. Գրոց մի քանի խօսքերուն իմաստը փոխելով՝ ինձ դէմ չարաչար գործածել ուզեն, կը մերժեմ անոնց յանդուգն յարձակումները. չափազիտական ճշմարտութիւնք միայն չափազէտներէ կրնան քննադատուիլ : »

Նորոգիչը՝ իր հրատարակութեան հետեւութեանց չը կրցաւ ականատես լինել նոյն օրը՝ յորում առաջին օրինակն ընդունեց, իւր դողդոջուն ձեռքերը չը կրցան բռնել զայն և մահուան ստուերք պատեցին իւր աչքերը : Գրաքննական ատեանն անմիջապէս ի պաշտօնէ դատապարտեց երկրիս շարժման վարդապետութիւնն և զայն հաստատող բոլոր գրքերը : Կոպերնիկոսին անունն անախորժ տպաւորութիւն մը ունեցաւ : Փալիւէոս նոյն դարուն վերջը երեւան գալով՝ տեսաւ որ իրեն վերապահուած էր բաժակը մինչև ցմրուր քամել :

Չեմ ուզեր աստ այս երեւելի մարդուն կենսագրութիւնը պատմել, որ իր դարուն յաւերժական փառքը պիտի ըլլայ: Այս մարդուն կենացը վրայ՝ թէն կարճ բայց ճշգրիտ գաղափար մը տալ շատ ընդարձակ եւ կնճռոտ պիտի ըլլայ. ամբողջ ատենասխառութիւն մը նուիրել պէտք է: Սակայն այս արժանաւոր եւ ազնուական անձին առջեւ առանց զուլս խոնարհելու կրնամ ողջունել աշխատութեան եւ կորույտ զիւցազունները: Կրնամ մոռնալ և չը հաստատել, պարոնայք, թէ Գալիլէոսի դատաստանը և դատապարտութիւնը պարտկուեցաւ՝ արդարացնելու համար ատեն մը, զոր կը սիրեմ մանաւանդ մոռնալ քան թէ քննել, և թէ այն ճշմարտութիւնը՝ որ աստեղագէտը հալածուեցաւ ոչ թէ իր կրօնական գաղափարացը՝ այլ լոկ երկրիս շարժման վրայ ունեցած կարծեացը համար: Այսօր ունիմք մեք ի ձեռին Գալիլէոսի դատաստանին ատենագրութիւնը: Պատմութիւնը երբէք չը կեղծեր, նա արտասուքներ թափեց, և այս տրտատուքներ պղնձեայ էին, որ երբէք չը պիտի ջնջուէին:

Աչքի առջեւ բերէք միանգամ, պարոնայք, այն պատկանելի աստեղագէտը, այն եօթանասնամեայ ծերունին՝ ում կը պարտաւորիմք ճօճանակին, ջերմաշափին, հեռադիտակին և մանրացուցին զիւտը կամ կատարելագործութիւնը, այն ծերունին՝ որ իր ամբողջ ցերեկներն ու գիշերներն անցուցած էր ուսումնասիրելով տիեզերաց դրութիւնը, որով գտած էր աստղաբաշխական ամենէն յատկանշական և ամենէն կարեւոր իրողութիւնները, վերջապէս կ'ըսեմ՝ այն անձը՝ որ տիեզերաց զիտութեան վրայ բոլոր նախնիքներէն աւելի աշխատած էր, և այն նախնեաց աշակերտներէն կըստիպուէր երթալ ու բնատարկուիլ ի Հռոմ ձմրան ու համաճարակ հիւանդութեանց ատեն, և յետս կոչել այն ճշմարտութիւններն՝ որոց նուիրած էր իր ամբողջ կեանքը, քանզի այն ճշմարտութիւններն՝ ըստ այն ժամանակի գաղափարաց՝ հերետիկոսութիւններ էին:

Իբր հերետիկոս և խաբեբայ կը վարուէին իրեն դէմ, տեսաւ որ իր զիրբը արհամարհելի զրոց աղբանոցին մէջ նետուեցաւ, և ինքը մշտնջենասուր արգելանաց դատապարտեղելով երեք տարի զղջալու համար տրուեցաւ իրեն ապաշխարութեան եօթն Սաղմոսները՝ շաբաթը միանգամ ըսելու պայմանաւ:

Կըլիշէք, Պարոնայք, յետս կոչման ձեւը՝ զոր երեւելի եօթանասնամեայ աստեղագէտը բռնադատուեցաւ արտասանել ծնրադրեալ իր դատաւորաց առջեւ: Ահա անոր մի կտորը:

«Ես Գալիլէոս Գալիլէի, իմ եօթանասնամեայ հասակին մէջ՝ անձամբ դատարանի ներկայանալով և ձեր առաջի ծնրադրելով, բարձրապատիւ և գերապատիւ տեաքը ծիրանաւորք (գարտինալ), ընդհանուր հաւատաքննիչք եւն., — թողումք պատուանունները, — անկեղծ սրտով և անսուտ հաւատով յետս կը կոչեմ, կ'անիծեմ և կ'ատեմ վերոյիշեալ մոլորութիւններս և հերետիկոսութիւններս (երկրին շարժումը և արեւուն հաստատութիւնը), եւ զարձեալ կ'երզնում որ ապագային ոչ բերանացի և ոչ զրուծեամբ այնպիսի բաներ պիտի խօսիմ և պիտի հաստատեմ, և եթէ ճանչնամ հերետիկոս մը կամ հերետիկոսութեամբ կատկածաւոր մէկը, պիտի իմացնեմ այս հաւատաքննութեան Ս. Ատեանին:»

Քանի՞ն մեծ եղաւ այս ծերունոյն բարոյական վիշտը: Մեր արժանապատուութեան զգացումները կը զայրանան այս տեսարանիս առջեւ: Այլ մոռնանք, Պարոնայք, մոռնանք այդ էջը, զոր մանուսանդ յառաջդիմութեան զրքին էջէն ջնջենք բոլորովին: Ասիկա տեղի կունենար 1633 Յունիս 22 ին: Ինչ որ ալ ըսուի, առանձնութեան դատապարտեալ կոյր ծերունին այն ժամանակէն սկսեալ անառհման վշտով մը համակուեցաւ, և ինն տարի այնպէս անցուց մինչեւ ցմահ, և շիջաւ բոլորովին 1642 Յունուար 8 ին, այն տարին յորում կը ծնանէր Նեւտոն:

Այսօր համարձակապէս կրնանք հաստատել երկրիս Թաւալումը և յաւելու: Բասգային հետ Թէ այն միջոցին իսկ որ բոլոր մարդիկ պնդեն Թէ չը դառնար, չը պիտի կրնան ոչ երկրին Թաւալումն արգելուլ և ոչ ալ իրենց անոր հետ Թաւալումը զադրեցնել:

(Շարունակելի)

Թարգմ. ՍՄԲՍՏ Կ. ՉԷՕՄԼԷՔՃԵԱՆ

ԴԻԱԿԻԶՈՒԹԻՒՆ

Գուցէ զարմանան ոմանք տեսնելով խորագիրն յօդուածոյս, եւ արհամարհանօք ընթեռնուն. բայց եթէ միանգամ ուշի ուշով կարդալով տեղեկանան այս վատառող միջոցին՝ զոր կը գործադրեն մեռելները թաղելով, պիտի հիանան եւ վերընթեռնուն:

Մարդիկ մեքենաբար սովոր են իրենց ննջեցելոց մարմիններն ընդաւազել բնակարանաց չրջակայքն՝ առանց մտածելու այն չարիքներն որ կը ծագին այդ յոռի սովորութեամբ: Զի ո եւ է գործարանաւոր մարմին միշտ փտութեան կենթարկուի վաղ կամ անագան. եւ այն փտութեան ժամանակ վատ ու հակառողջ կաղեր կարծակէ նա: Այդ վնասակար կապն հոն չը մնար, այլ կը սփռի ամեն տեղ. կապականէ մօտակայ ու հեռաւոր բնակութեանց մաքուր օդն. կը թունաւորէ այն վճիտ ջուրն՝ որով իրենց բնական պէտքերը կը հոգան մարդիկ: Արդ յայտ է թէ շնչաւոր մարմինք եւս պիտի թունաւորուին նոյն տեսակ ապականեալ օդոյ եւ ջրոյ միջոցաւ:

Պատմութիւնս այս տեսակ դէպքերը մարդկային արիւնով նկարագրած է: Ես պիտի պատմեմ դէպք մը, որոյ ականատես եղած եմ. — Քանի մը տարիներ առաջ երբ ուսանող էի բժշկական վարժարանի մէջ, օր մը երկու ընկեր գերեզմաննոց մը մօտանք՝ մարդկային կմախք ամբողջութեամբ ձեռք անցընելու համար: Նոր թաղուած մեռելի մը գերեզմանն սկսանք փորել, որ կարծակէր ժահահօտ կաղեր. ընկերս ըսկըսաւ գունատիւ եւ ուժաթափիւ ես հասկնալով եղելութիւնն,

ընկերս առնելով անմիջապէս հեռացայ նոյն վայրէն... Ահա դէպք մը՝ որոյ հետեւանքը կարող է գուշակել ուշիմ ընթերցողն :

Դիակիզումը նախապատմական ժամանակներու գործողութիւն է, որ մինչեւ ցարդ մնացած է Հնդկաց պուտայական ցեղին մէջ. անոնց ալ հարուստները միայն կայրուին, իսկ աղքատք մեծաւ մասամբ կը թաղուին կամ Գանգէսի նուիրական կոհակաց յանձնառու կըլլան : Հռովմայեցիք եւ Յոյք եւս կը կատարէին դիակիզութիւնն, բայց ի բացթեայ եւ խարուկի մը վրայ, որ թաղումէն աւելի վնասակար ու հակառողջ միջոց մ' է : Իսկ միաստուածութիւնն ի բաց թողուց, մերժեց այն ամեն սովորութիւններն՝ որ կը յիշեցընէին հեթանոսական ժամանակները : Սակայն եւ այնպէս Քրիստոնէութեան ժամանակ ալ, դեռ եւս անցեալ դարու մէջ, 1774 ին, այրած են Ամերիկայի վեհաժողովոյն նախագահ Պ. Հէնրի Լօրէնսի մարմինն, իւր կտակին համեմատ :

Այժմ կանայք ամենէն աւելի կը ցանկան դիակիզութեան ընդհանրացման, թերեւս ցեցակեր չըլլալու եւ իրենց փափուկ մարմնոց փառութեամբ ամենագարշելի կազեր արձակել՝ նուն համար : Եւ անշուշտ այն պատճառաւ է որ իտալիոյ երեւելի դիակէզ վարդապետ Բոլիի զանազան դրամական նուէրներ ու քաջալերական գրութիւններ կուղղէ Եւրոպական գեղեցիկ սեռն : Աւասիկ անոնցմէ միոյն երկտողն զոր դրամական ծրարի մը կցելով ուղարկած է առ յիշեալ վարդապետն. « Ուրախ եմ որ մարմինս պիտի այրի, երբ կը մտածեմ թէ նա իւր վայրկեանական կործանումէն յետոյ անկարելի կըլլայ թունաւորել հոգն ու օգն անոնց համար՝ որք շատ թանկագին էին մեզ ի կենդանութեան » :

Բաւլօ Գորինիի դիակիզական հնոցն, որ ի Միլան Իտալիոյ, զոր առողջապահական միջազգային վեհաժողովն 1880 Սեպտեմբերի 12 ին տեսաւ գործած ժամանակ, մէկ կամ մէկ ու կէս ժամուան մէջ դիակ մը կայրէ 400 աստիճան բարձր ջերմութեամբ մը՝ 160 հազարակրամ (kilo) մացառ եւ քիչ մ' ալ հանքածուխ այրելով, եւ այն տեսակ վռուարանի մը մէջ որ սեւորակ բայց հազիւ զգալի ծուխ մը դուրս արձակելով :

Մի եւ նոյն հնոցին մէջ ուրիշ հնոց մ' ալ կը գտնուի, Վէնի-
նիի, որ թէպէտ այդ ծուխը կանհետացնէ բայց քիչ մը ա-
ւելի սղի կը նստի:

Միլանու մէջ շատոնց հաստատուած է Դիակիզական ըն-
կերութիւն մը, որոյ շնորհիւ 1876 Յունուարի 22 ին Դիակի-
զական տաճար (Temple crématoire) մը կառուցած է Բէլլէր
ձիււորն, որում բազմաթիւ անձինք իրենց մարմիններն յանձ-
նած են կամովին՝ այրելու համար: Ժողովուրդն ալ երբեք
դժուարութիւն չը յարուցաներ մեռելներն յիշեալ Դիակի-
զական տաճարն առաջնորդելու, ինչպէս կընէին պեղեալ փո-
րեալ հողեղէն փոսի մը տարած ժամանակնին. այսպէս եւ կը-
րօնական դասն:

Ահա մարդկութեան ազատարար միակ միջոց, որով կը կա-
րենայ եւս ունենալ իւր ննջեցելոյն գէթ աճիւնն՝ ուր որ կա-
մենայ գաղթել, դնելով զայն աճիւնակալ սափորի (urne) մը
մէջ եւ կամ այն սափորը մասնաւոր յիշատակարանի մը մէջ
ամփոփելով կը պահուի դիւրաւ, ինչպէս կընէին նախնիք:

Սակայն գիտնական առողջաբանն Առնուլտ երեք պայման-
ներով կընդունի դիակիզութիւնն. Ա. թէ պէտք է գտնել
դիակիզման ընդհանրացուցեալ ձեւ մը, միջնորդտն առանց
մահուան երկիւղի մէջ դնելու. Բ. թէ բնական զգայարա-
նաց եւ կրօնական սովորութեանց ոչինչ վնաս հատուցանե-
լու. Գ. թէ դատաստանական գործողութեանց ժամանակ
օրէնսգիտաբժշկական խուզարկութիւնքը կարողանալ ընելու
մի դուրսեամբ:

Առաջին եւ երկրորդ կէտերն ընդունուած ու կատարելա-
գործուած են թէպէտ, բայց երրորդին համար Միլանու Դիա-
կիզական ընկերութիւնն չը կրնար եւ պիտի չը կարենայ ու-
պահովցընել ժողովուրդն. զի բռնաբանութեան նշաններն ու
բուսական թոյները զօրաւոր կերպիւ կանհետանան դիակիզ-
մամբ. մետաղական թոյնք ումանք կարող են տարրաբաշխել եւ
անճանաչելի լինել: Ասոր համար ալ պէտք է, կըսէ յիշեալ
Առողջաբանն, ֆաղաքսպետին ու քաղաքային վիճակի պաշ-
տօնակալ իշխանին թոյլատուութիւններն, մեռել մը այրելու
միջոցին:

Իտալիան, այս յառաջագիմութեան տեսակիտիւ, եւրո-
պական ժողովրդոց գլուխ ըլլալու պատիւն ունի այսօր: Բայց
դիակիզութիւնն այսօր Գերմանիոյ մէջ բաւական թուով հա-
մախոհներ ունի, ինչպէս. Ֆլէք եւ Գիւրնմայսթէր՝ ի Տը-

րեզտ, Ռէքլամ՝ ի Հայկցիկ, Շուխարտ՝ ի Կօթա, եւայլն. Զուիցերիոյ մէջ ալ Գոփ՝ ի Յիւրիխ. եւ ի Ֆռանտա կը հաստատուի գիականութեան նպաստիչ ընկերութիւն մը:

Կ Յ. ՊԱՍՄԱՃԵՈՆ

ԵՐՐՈՐԴ ԵՐԵԱՆ

Ա Ռ Ն Ո Ւ Ր Ա Ն Ի Ա

Եւ միշտ կը փնտռէի զձեզ վայելելու համար հարկաւոր գորութիւնն հայրայթել:

ՍՈՒՐԲ ՕԳՈՍԻՆՈՍ, Խոստովանանք:

Երրորդ երեսն, երից երեսն:

Այն երեքն երրորդ երեսին մէջ կ'երեւին: Շաբաթ՝ օրն երից: Յանդուգն երիտասարդներ. այն օրն ուր հանգեաւ Աստուած, այն օրն ինքեանք կը վաստակին: Անդու՞թ երիտասարդներ. այն օրն ուր հանգիստ պատուիրեց Աստուած, կու գան այն օր վրդովել մեր հանգիստն. . . . Յանդուգն եւ անգու՞թ, այլ ամպարիշտ չեմ ժողի կոչել այն երրորդ երեսին խմբագիրներն. եւ իմ կողմանէ շնորհակալեաց արտայայտութիւն մը չը պիտի նկատուի միթէ խօսքն յանգիմանական թէ՛ «կը վրդովեն մեր հանգիստն»:

Անձնիւրն առանձին նկարագիր ունի, դրոշմ ու դիմագիծ առանձին: Անձամբ ալ իրենց ծանօթացայ, որպէս ծանօթ էի խորհրդոց եւ ոգւոց իւրեանց՝ ըստ արգադիր գրութեանց: Հասակաւ ամենէն բարձրն է Կիւրճեան. երկնից ալ ամենէն մօտն է նա, Կիւրճեան: Եթէ չըլլար Հրանդ՝ հսկայից ծնունդ տուող երկրին զաւակ, հասակն արդեօք իր կամայ զօրութեան պիտի վերընծայէինք կամ մանաւանդ երկնատենչիկ այն բուն ըղձից ազդեցութեան: Լանջքն ուռուցիկ՝ հողմոց ընդդէմ յաւէտ բաց փքոցուռոյց ուռած չէ՝ սին հողմով. այլ բաղձանօք, այո՛, բուն բաղձանօք, ոյց առարկայք հեռու են Պոսփորոնէն եւ գեր ի վեր հաստատութեան լոյսերէն: Խնկարեր լերանց հեշտաշունչ աղբերակներէն ոռոգեալ այն առնական կուրծքէն կ'արտահոսէ սրբահուր տենչանաց բուրումն անուշակ, որ գիւրեւ կ'ընթանայ կոկահաւէտ իրր առու, մաքրելով մթնոլորտն ախտակիր սերմերէն եպիկուրեան՝ չար քան զվիրգս մահու: Աչք վառիվառ, հերքն ոլոր ոլոր, մեծապայծառ ճակատ անխորշո՞ւ՝ ուստից ստուերք ահիւ կ'անցնին երբեք երբեք, այտք՝ աթու բարեկենդանութեան, երեկոյին իսկ արփաւէտ, ու ձեան ներքեւ ալ վարդավառ:

Հերք զճակատուն, հերք զդիմօքն. եւ վայելչաձեւ սեաւ չըրջանակն այն թրթռական՝ եւս առաւել կը փայլեցնէ գիմակն երիտասարդին, որ պատկառանք կ'ազդէ ծերոց իսկ, որ հաւատք յանձնապատանութիւն կ'ազդէ որոց գլորեցանն ի յուսոյն բարձանց: Եւ ոճն՝ տիրատիրս. որպէս անձն, նոյն պէս գրուածն: Առողջ, հուժկու, յարամուր եւ հեշտորդ գանդրագեղ պարբերութիւններ, որոնք կը ծածանին կամ մանաւանդ կ'ողորին՝ լուսաշող երփներփեան՝ զերդ ծաղկազարդ թուրեր քերոքեան: Ի կայթ, ի ռազմ, ժպտագին ու զայրագին ետ ընդ ետ, հոսեն բանքն այն՝ յորձանաց հանգունակ, հրճուանք ու զարհուրանք ազգելով համանգամայն: Երբ յօգուած մը կարդաս կիւրճեանէն, տեսարանի մը տպաւորութեան տակ ես գողցես: Հոգիդ կ'ազդայր կը զգաս այդ հայեցողութեան յետոյ, թողլէ յետոյ թերթն՝ երկար ժամանակ կը տեսէ դեռ զգացմանցդ մակընթացութիւնն, եւ մտացդ մէջ կը խմբին խորհուրդք խուռնեռամ: Կ'ամբառնան ձեռքինքդ, եւ «անէծք» գոչէ բերանդ: Ո՛յր ընդդէմ, ընդդէմ՝ ամպարըչին՝ որ կը սողոսկի սրբավայրերու մէջ:— Ո՛հ, մի հալիք Հայաստանեայց տանն Աստուծոյ սրբատաշ վէմերուն, եւ մի՛ զՈ՛ր էն՝ մտաց մակածութեանց ենթարկել մտաբերէք: Հինաւուրց այն երիտասարդն՝ այն հոգեղէն սոսիւծն՝ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ պահապանն է, եւ մեծ առաքեալն հաւատոց: Երբն ի Հրանդ կ'ապրի նա, որ յանուն ի նոյն՝ Հրանճ' անմահացաւ — Օտեան:

Հրանդ եւս քան զեւս անձկանօք ի համայնից կը սպասուի յԱրեւելս: Այդ աւիւնին առաջի, այդ անկեղծութեան, այդ շնորհալի կերպարանքին՝ շնորհ կորովոյ՝ սիրան անուխակ է յաւէտ: Բազումք գործիչք կամ գրիչք՝ քննադատուեցան կիւրճեանէն. այլ ոչ օք՝ կը համարձակիմ ըսել՝ քէն կը պահէ քննադատին դէմ: Արիիարեան այնպէս չէ... Միանձնեայ է Հրանդ. Հրազդան էակ մ'է բազմանձնեայ: Ի նմա գոյ սոսկական մարդն՝ որ ոչ է չար, եւ գոյ հանրային մարդն՝ որ է... անքննելի: Ապաքէն խորհրդանշան մ'է Հրազդան անունն. հանգոյն Հրազդան գետին՝ անկայուն է գրագէտն ալ Հրազդան: Մարդս՝ Հերպէրդ Սթենսէրի բանիւք իսկ՝ հուկառական էակ մ'է, գողով միանգամայն խմբակեցիկ (gregarious) եւ որսակեցիկ (predaceous). Այլ, ոչ օք ի մարդիկ այդ ներհակ ձկնուռներն կամ այդ ներհակ աննահանջ պիտոյքն ունի թերեւս յինքեան՝ այնքան ներոյժ որքան Արիիարեան: Գերադրապէս ընկերասէր՝ այն աստիճան մինչ զի գրելու պահուն իսկ ի մարդկանէ չըջապատուիլ կամի, սակայն անյաղթելի բերում մ'ալ ունի՝ նմանեաց վրայ յարձակելու,

աղեղ բռնելու, նետ արձակելու, որսն իր անազորոյն թեւոց մէջ առնելու, կարմրաշուրթն վէրքին մէջէն հանելու սլաքն արինաթաթաւ, հոպտանօք նետելու զայն դալարեաց վրայ, եւ այն աղէխարշ հակապատկերին վրայ սիրացեալ մնալու, մինչ կը հեծէ վիրաւորն ու թալթալ կը խաղայ . . . Եւ մտածել թէ Հրազդանի գոյութեան պայմանն իսկ է այս. թէ այն ժամավէպերն ոյք կը լափուին ու կրկին կը կարդացուին՝ այլ եւս ընթերցող չը պիտի գտնէին թերեւս, վայրագ որսօղն եթէ թողուր նետերն ի կապարձս։ Օրուան կեանքին այս անլուր յաջողութեան գաղտնիքն, ո՞վ կ'ուրանայ, մասամբ այն բնածին հակամիտութեան մէջ է զոր ունի մահկանացուն ի չարն, եւ զոր աստուածաբանից հետ բնախօսք ալ կը հաստատեն։ այլ մեծապէս հեղինակին անվիճելի տալանդին վերջնծայելի է Հրազդանի ժամավիպաց առթած տենդալիր անհամբերութիւնն։ Եւ ոչ միայն արք, այլ եւ կանայք, եւ այրերէն աւելի կանայք կը փնտռեն Օրուան կեանքն Աւելեյի մէջ։ Իգական սեռն ալ այսու կը մատնէ՞ միթէ իր սասանայական ծաղաւմն՝ ըստ հին աստուածաբանից. ընդ հակառակն, իգական սեռն այսու եռանդեամբ կ'ապացուցանէ առաւելութիւնն այն՝ զոր արականին վրայ ունի, — սրտի փափկութիւնն։ Հայ կանայք Օրուան կեանքին կը սպասեն այնքան անհամբերութեամբ որքան Բարիգեան նորաձեւութեան օրագրին, քանզի Հրազդան, գերագոյն իմն արուեստիւ՝ արուեստ եթէ կայ, ժամավէպին վերջերն յանգգայս իր նախնիներէն կը հրաժարի, Կիւսիսի նման՝ միայնակեացի մը կը մօտենայ՝ որոյ աչքն հայրենի բնագաւառաց վրայ, կամ թէ Հաւկեղի նման կ'մօտենայ փոսի մը զոր ժամկոչն արտասուելով կը բռնայ։ Յայնժամ հեզնադիմակ այն հրապարակագիրն՝ հմայիւք իմն ի հրեշտակ կը փոխարկի, միշտ տփփոյն որպէս չեն հրեշտակներն՝ այլ որպէս են վշտասուն բանաստեղծներն։ Իր արջնաթոյր շրջանակին մէջ այն դալկահար դէմքն՝ անդիմադրելի հրապոյր մ'ունի յայնժամ. Եւ թուի մեռելաթաղին՝ որպէս ընթերցողին՝ թէ ննջեցեալն այն է որ առ փոսին կայ սեւեռեալ արձանացեալ, ոյր մեռելական դեղնութիւնն ընդ հուպ պիտի փարատի՝ տեղի տալով ողորմանն անճառ լուսոյն անդրաշխարհեան . . . Ահ, եթէ բանաստեղծութիւն գրէր Արիար։ Ի ծիպական ի վենետիկ ծնած (ըստ հոգւոյ կամ ըստ մտաց), յեջմիածին ծնրադրած եւ Արարատն ողջունած, գիմազբաւած ընդ Պոնտոս, զՊոսփորոն ըմպած, կենաց դառնութիւններն ոչ ընդհատ ճաշակած, Հրազդան յիւքեան ունի բովանդակ ստեղնաշար մը բանաստեղծական՝ կազմ առ ի թրթռալ։

Հնոսի, յօդալոյծ, կամ աղճատ եւ ասպառում, ահա ինչպէս որ չէ երից երիտասարդագունին ոճն: Երեք յօդուած⁽¹⁾ գրեց զեռ այդ Ռաֆաէլամեայ գրագէտն, եւ տեղ մը գրաւեց արդէն առաջնակարգ գրագիտաց գեղադաւան դասուն մէջ: Բան մ'ալ ունի Բաշալեան կամ մանաւանդ երկու բան, զորս նոյն աստիճան չեն վայելեր կամ բնաւ իսկ չեն վայելեր բոլոր առաջնակարգ գրագէտք: Յալուց յոգնալեւոր հայ լեզուին գիտէ նա բառեր հանել ի լոյս (նոյն ինքն Օտեան նուիրագործեց յեսսեղեւակի յանգուգն հրատուորիչ այն վարդապետութիւնն): Եւ գիտէ զետեղել բառերն: Եւ մանաւանդ գիտէ նա չրջել: Շրջել՝ բնա մեծ անշանակ. գրողին՝ որ գիտէ շրջում (inversion) ընել գրուածն ալ գոգցես իրօք ոտք ունի եւ կը չրջի կամ թեւ ունի եւ կը թռչի, սրպէս հին գրական լեզուաց մէջ, որոնք յերկար դարուց հետէ մահացեալ անունս կոչուին իրաւամբ, եւ՝ մերթ յանգէտս դոցա՝ կենդանութիւն կը պարգեւեն արդի վերլուծական լեզուաց: Ապաքէն հրաշք կը գործէ Մինաս Չերազ, ոյր ընտրողական քերականութիւնն երբեք չըլլում չը ներեր, այլ որ անողք իր այն լեզուին երկրաշարիական գծերուն վրայ կարօղ է չրջիլ կամ թռչիլ: — Կրկին յատկութեանց մին ալ որով օժտեալ է նորափայլ գրադատն Արեւելից, այն կարօղութիւնն է զոր ունի նա՝ Արեւմտեան արդի գրականութիւնն հասկնալու, հասկընալու եւ արձակն եւ ոտանաւորն, հասկնալու եւ դատելու հակառակ գրական դպրոցաց այլաձեւ այլազան արտադրութիւններն, — յաւէտ արդի միալու պայմանաւ, հետամուտ յաւէտ արեւմտեան արդի գրական լեզուով պատուաստելու մայրենի լեզուն: Զուգեակ ձրիցն՝ գրագիտի ու գրադատի՝ զուգադիպութիւնն արդարեւ հազուագիւտ բաղդ մ'է: Եւ լեւոն Բաշալեան, եթէ մշակէ ճիւղն որ զայն յայտնեց գրական աշխարհին, առ Հայս ապաքէն գրադատութեան թագաւորն է: Պալգազ, մեծ նախակարապետն Իրուպաշ գրականութեան, իր Բարիզեան հանդեսին մէջ առ կոմսուհի ոմն կը գրէր. «Յաւակնութիւն չունիմ, Տիկին, գրադատ մ'ըլլալու. սակայն պիտի շարունակեմ՝ ըստ յանձնարարութեանդ՝ յայտնել Ձեզ թէ՝ նորատիպ մատենից մէջէն ո՞րն ինձ հաճոյք կ'առթէ եւ ո՞րն ինձ խորշանք»: Կին ոմն արդեօք Բաշալեանէն ալ՝ զմատենից նմա խօսիլ հայցած է: Մուսայ մը, մարմնաւոր մուսայ մը չունին արդեօք եւ դու, խանդավառ պատանի. մուսայ յուսմէ՛ յորժամ հեռանաս՝ մետաքսանման

(1) Նաեւ առաջին յօդուածն, Տարեկան տետրիւն մը գրական Մատիս շարաձառեթիւն մէջ:

իր մազին մէկ թելն ուսիդ վրայ մածնու մնայ, եւ այն թելին հոգեթրթիւ ելեկտրականութեան ներքեւ մնաս եւ դու մինչեւ իրիկուն, մինչեւ վերադառնաս տուն, մինչ ի ցանկացեալ ժամն ընդ խարտեալ աստղին անմեղ ժամադրութեան, մինչ ի ժամն անընդուն անասիկ՝ յորս յանիրանալի վայելս երկնային հասեւթած լինի հողեղէն արարածն։ — Այլ ոչ։ Մուսայն, որ ունկնդրութիւն կու տար կամ ունկնդրութիւն կ'առնուր Միւսէէն, նոյն ինքն է Մուսայն որ կ'ախորժի նաեւ ունկն դնել բանիցն ազնուադէմ այն երիտասարդին փափկազգաց ու բարձրախոհ։ Ոչ կին ոք մահկանացու վաղաթարչամ, այլ յաւերժագեղ Մուսայն անմահ տո՛ն կու տայ լեւոնին։ աստուածածաշակ, բանաստեղծ-գրադատին չը պատուիրեր Մուսայն՝ նմա համար տալ աստէն հասարակ դիպաց ու հասարակ արտադրութեանց վրայ։ Բաշախան՝ ընդ Մուսային իր խորհրդաւոր խօսակցութեանց մէջ՝ զգիւցազանց կը ձառէ, եւ զգրենոյն, յորս հեղինակացն յուզեալ երակունք՝ տպագրեալ տողերուն տակէն՝ էջէ յէջ կը ձգին բոցագին եւ զհետ իւրեանց ձգեալ տանին գերեալ գալարեալ սրտերն ընթերցողաց եւ ընթերցուհեաց...

Մուսայն անեղ անմարմին, նմա փարեալ պէտք է մնայ բանաստեղծն։ Նա միայն չը մատներ, նա միայն չը սուսայտի, նա միայն չը ծերանար...։ «Աստուածք» ըստ գիտնոց վրձնոյն, «մուսայք եւ ոգիք՝ մարդոյն իսկ եւ ստեղծմունք»։ Ձի՞ փոյթ։ Մեր ուղեղին կեդրոնախոյս զօրութիւններէն կամ ներգործութիւններէն թող կազմուի նա կամ՝ չէ, զոր կը պաշտենք, զոր պիտի պաշտենք հոգեխանդ յաւիտեան։ Թող անգիտակից անդրադարձ չարժումներէն յառաջ գայ էակն անշարժ եւ անտես, որ կը չարժէ սակայն մարդկան սրտից փափկագոյն թելերն, որ մեր հոգւոյն ի յայտ կ'ածէ ներթաքուն գանձերն, որոյ գեղոյն ի մեզ ունինք լուսապայծառ գիտակցութիւնն, որ ականարկին ցոլացումն ի մեր ի ճակատս՝ եւ ի քերթուածս մեր իւր անլսելի ներդաշնակութեանց արձագանգն...

Իսկ Քո՞ Մուսայն, Նուրանիա։ — Իմ Մուսայս, նա ինքն կարօզ է միայն նկարագրել զինքն։ «Էս Պատարագն եմ, պաշտամունքն եմ, հոգւոյ հացն եմ. ես բոյսն եմ փրկութեան։ Նուագն եմ ես նուիրական ես օծումն եմ. ես հուրն եմ. ես զոհն եմ։ Ես եմ որ կը ջեռուցանեմ. որ ունիմ կալեալ եւ կը տեղամ տարափն։ Էս եմ անմահութիւնն ու մահն, էութիւնն եւ անէութիւնն, Արժունան»։

ՄԵԼԱՆՈՒԱ

(1) Պախլաս-ժիդա, Երգ երանելոյն։

ՆՈՐԱՏԻՊ ՄԱՏԵԱՆՔ

ԴՊՐՈՑԱԿԱՆ ԿԱՐԳԱՊԱՇՈՒԹԻՒՆ

ՈՒՍՈՒՑՁԱՅ ԵՒ ՈՒՍՈՒՑՁՈՒՀԵԱՅ ՀԱՄԱՐ

Ենայի համալսարանէն վկայեալ Մանկավարժ Պ. Քրիսթափոր Տէր-Վրթանիսեան, դպրոցական բոլոր գործողութեանց մանրամասն նկարագրութենէն զատ, բուն դաստիարակութեան խնդիրը ներկայ մանկավարժական սկզբունքներով ներկայացուցած եւ մինչեւ ցարդ այնպիսի մի գրքոյկի պէտքն արդէն զգալի եղած եւ յարգելի մանկավարժն ալ սոյն պէտքը լրացուցած ըլլալով, արդ կը մնայ մեր ուսուցիչներուն եւ ուսուցչուհիներուն մէջմէկ հատ ունենալ. այսու թէ հեղինակն քաջալերած եւ թէ պարզուած սկզբունքներն իրենց գիտցածին հետ միացնելով ազգային մանկուոյն նոր ուղղութիւն մը տուած կ'ըլլան:

Կը ծախուի ամէն գրափաճառաց եւ ջրափաճառ Պօղոս եւ Յակոբ աղաներու քով:

Գին 3½ դրուշ

ԲԻԻԶԱՆԴ ԳԷԶԵԱՆ. — Պատմ. Ազգ. Հիւանդանոցի. գին 27 դրշ.
ԳՐԻԳՈՐ ՏԻԼՊԵՐԵԱՆ. — Պահապան հրեշտակի պանդ. գին 6 դրշ.
Հ. Թ. ՀԻՆԴԼԵԱՆ. — Հիւնական լոռ. եղանակ Յռանսերեկն շարադրութեան. գին Ա. տարւոյ 5. դրշ. գին Բ. տարւոյ 5 դրշ.
ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ՍԵԹԵԱՆ. — Յուզման ժամեր. գին 10 դրշ.

ՆՈՐԱԳՈՅՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՔ

ՄԻՀՐԱՆ ՅՈՎՀԱՆՆԵՍԵԱՆ. — Սփոփանք ոամկին. գին 5 դրշ.
Բ. ՏԵՐ-ՎՐԹԱՆԵՍԵԱՆ. — Դպրոցական կարգապահութիւն ուսուցչաց եւ ուսուցչուհեաց համար. գին 3½ դրշ.
Հ. ՊԱՆԴՈՍ ԳԱՅԹԱՆ. — Կենդանաբանութիւն ի պէս ազգ. դպրոցաց, զարդարեալ 415 պատկերօք. գին 12 դրշ.

ԳՈՐԾԱԿԱԼ ՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Փարիզ	Մեծ.	Գաբրիել էժենի Էգնատան (M. Kapriel Eknayan, Rue du Faubourg Montmartre 47, Paris)
Մանչեսթեր	»	Թազուր էժենի Սաքայենց (Mr. T. Saccaentz Manchester.
Վարնա	»	Կարապետ էժենի Յովասափեան
Կուրին	»	Յակոբ » Համամեան
Աճիօն Բ. Հիսար	»	Սմբատ » Դաւիթեան
Սըվազ	»	Յարուքին » Բարունակեան
Մարաշ	»	Սարգիս » Գ. Սամուէլեան
Այնքապ	»	Վահան » Քիւրճեան
Բզի	»	Աւետիս » Քաջբերունի
Իզմիր-Պահնէնիկ	»	Յարուքին » Տէր Կարապետեան
Ասա-Բազար	»	Յակոբ » Պազպազեան
Մարզուան	»	Յովնաննէս » Դայաեան
Տրապիզոն	»	Մինրան » Քիւրճեան
Եօզլաս	»	Գրիգոր » Փափազեան
Մաղնիսա	»	Մկրտիչ » Դերմակեան
Զմիւռնիս	»	Վահան » Պարսիզպանեան
Ալաշիւղուպոլիս	»	Սահակ » Պարոնեան
Ռոսոսոբոյ	»	Ռուբէն » Դօլանեան
Երիզա	»	Մինրան » Ասուրեան
Պարում	»	Առաքել » Սարուխանեան
Ասանա	»	Մինրան » Ս. Գասարեան
Կեսաւրիս	»	Դանիէլ » Սարաճեան
Եղեսիս	»	Գէորգ » Կ. Ոսկերչեան
Մալաթիս	»	Լուսիկ » Յ. Խուպէսէրեան
Քէօրահեա	»	Յարուքին » Պոյանեան

 Ասիական Բնկերութեան եւ Երկրագունձի բաժանորդագրութեան վե
րաբերեալ գրութիւնք պարտին ուղղուիլ առ Դիւան Տնօրէն Խորհրդոյ,
գրասենեակ Ասիական Բնկերութեան, Տեմիր իւան քիւ 27, Կալաթա. իսկ
Երկրագունձի խմբագրութեան վերաբերեալ գրութիւնք՝ առ Տնօրէն - Խըմ-
րագրապետն, նոյն գրասենեակն, ուր կը գտնուի չորեքշաբթի եւ շաբաթ
օրերը կէս օրէն յետոյ:

Այս ամ եւս Երկրագունձի բաժանորդաց բոլորն վրայ յաւելում տեղի
ունենալով, Հանդիսիս Ա.—Բ. քիւն երկրորդ անգամ պիտի տպագրուի:

معروف هموميه نظارت جليلهستك رخصتيله طبع اول شدد — رخصتنامه نوسوسى ۱۰۴۳ سنه ۱۲۷۷ شباط ۱۱